Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τεχνών και Ανθρωπιστικών Σπουδών

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗ

ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τεχνών και Ανθρωπιστικών Σπουδών

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗ

Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις

ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Κυριάκου Αλέξανδρος, 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή: Κυριάκου Αλέξανδρος

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: Η Μικρασιατική Εκστρατεία από την οπτική του Έλληνα Στρατιώτη

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις …… από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων:

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:

Υπεύθυνη Δήλωση

Ο Κυριάκου Αλέξανδρος, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο « Η Μικρασιατική Εκστρατεία από την οπτική του Έλληνα στρατιώτη », αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Ο/Η Δηλών /σα

Αφιέρωση/Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία αποτελεί προϊόν σκληρού κόπου και μεγάλης προσπάθειας. Θα μου επιτρέψετε να την αφιερώσω στην οικογένειά μου, η οποία ήταν δίπλα μου και με στήριζε σε αυτό το εγχείρημα, καθώς και να την ευχαριστήσω θερμά για την βοήθεια που με παρείχε καθ' όλη την διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία. Ιδιαίτερες ευχαριστίες στην αγαπημένη φίλη κα. Τοπαλίδου για την βοήθειά της στο κομμάτι της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας, καθώς και στον επιβλέποντα καθηγητή κ. Κλάψη για την άψογη συνεργασία και καθοδήγηση που μας πρόσφερε εδώ και ενάμιση χρόνο.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την Μικρασιατική εκστρατεία (1919 – 1922) από την οπτική του Έλληνα στρατιώτη. Αναφέρεται δηλαδή, στο βίωμα του ελληνοτουρκικού πολέμου από την μεριά του Έλληνα αυτόπτη μάρτυρα. Ο όρος βίωμα καθορίζεται από τις εμπειρίες που αποκτά κάποιος όταν έχει ζήσει ένα καθοριστικό γεγονός προσωπικά και περιέχει παραμέτρους που σχετίζονται τόσο με τον συναισθηματικό κόσμο όσο και με το σώμα. Έτσι λοιπόν, διερευνώνται τα συναισθήματα των πρωταγωνιστών και η διαβίωσή τους, βάσει των γραπτών μαρτυριών που άφησαν κληρονομιά μέσω των προσωπικών τους ημερολογίων. Η διάρθρωση της εργασίας έγινε με τρόπο που θα βοηθήσει τον αναγνώστη να ενταχθεί ευκολότερα στα ζητούμενα και να κατανοήσει τις βασικές υποθέσεις. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται η εισαγωγή στο θέμα. Παρουσιάζονται τα βασικά ερωτήματα και οι υποθέσεις της έρευνας μέσα στο αντίστοιχο ερευνητικό πλαίσιο. Ταυτόχρονα, πραγματοποιείται αναφορά στα χαρακτηριστικά των προσωπικών ημερολογίων, καθώς αυτά αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο της προσπάθειας αυτής. Στο δεύτερο κεφάλαιο διατυπώνεται το ιστορικό πλαίσιο, για λόγους υπενθύμισης και φρεσκαρίσματος της μνήμης, σχετικά με την Μικρασιατική Εκστρατεία. Επισημαίνονται συνοπτικά όλα τα γεγονότα της τριετίας, καθώς και το τι οδήγησε σ' αυτή. Τα τρία επόμενα κεφάλαια εστιάζουν στον βασικό άξονα της εργασίας, που αφορά το βίωμα της μικρασιατικής περιπέτειας από την οπτική του στρατιώτη, βασιζόμενα στα προσωπικά ημερολόγια των ανδρών. Καθορίζεται ο συναισθηματικός τους κόσμος με τις αντίστοιχες εναλλαγές, το ηθικό, η φρίκη του πολέμου, οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν, καθώς και το αίσθημα νοσταλγίας της πατρίδας. Κοινό σημείο αναφοράς των μαρτυριών αποτελεί η διαβίωση και τα σωματικά βάσανα. Παρουσιάζονται λεπτομέρειες από την εδαφική μορφολογία και τις καιρικές συνθήκες, μέχρι την ψυχαγωγία, την διατροφή και την διαμονή. Ξεχωριστή μνεία γίνεται στα γεγονότα του Αυγούστου του 1922, όπου σημειώθηκε η τουρκική αντεπίθεση και η άτακτη υποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων, ώστε να συγκριθούν με τα αρχικά συναισθήματα του 1919. Τα επακόλουθα της μικρασιατικής καταστροφής για την Ελλάδα διατυπώνονται συνοπτικά πριν τα συμπεράσματα, για να κατανοηθούν οι δυσκολίες των οπλιτών κατά την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος.

Λέξεις κλειδιά: Μ. Ασία, ημερολόγιο, στρατιώτης, συναισθηματικός κόσμος, ηθικό, φρίκη πολέμου, σχέσεις, νοσταλγία, διαβίωση, διατροφή, καιρικές συνθήκες, έδαφος, ψυχαγωγία, υποχώρηση.

Abstract

This paper discusses the Asia Minor Campaign (1919 – 1922) from a Greek soldier perspective. It descants on the experience of the Greco-Turkish war from the Greek observer's point of view. The term experience is defined by the perceptions someone has acquired when they personally have undergone a crucial incident and it includes several parameters that are associated with not only the sentimental self but also the physical one. In this way, the emotions of the protagonists and their living are broadened, based on the written evidence they have left as heritage through their personal journals. The structure of this paper has been built in a helpful way for the reader so that they will more easily integrate the desiderata and they will comprehend the basic concerns. The first chapter is an introduction to the main topic. The basic questions and assumptions are presented as a part of the research. At the same time, a reference to the characteristics of the personal diaries is projected, as they are the cornerstone of this attempt. In the second chapter, the historical background regarding the Asia Minor Campaign is mentioned as a reminder. All the triennial events and the factors that led to this Campaign are highlighted. The next three chapters are focused on the main goal of the essay which is the experience of the Asia Minor adventure from a soldier's perspective, based on the men's personal journals. Their emotional world with their alternates, their morale, the aversion of war, the connections that were built, and the feeling of nostalgia for their home are delineated. The survival and the physical torture are common ground for the witnesses. Details, not only of the topography and the weather conditions, but also of their entertainment, diet and accommodation are presented. A special allusion to the events of August 1922, when the Turkish counterattack and the disorderly retreat of the Greek military were conducted, is made in order to compare the first emotions of 1919. The results of the Asia Minor Disaster for Greece are briefly reported before the conclusions, so that the struggles of the soldiers throughout their incorporation into the Greek state could become intelligible.

Key words: Asia Minor, journal, soldier, emotional world, morale, aversion of war, connections, nostalgia, survival, diet, weather conditions, topography, entertainment, retreat.

Περιεχόμενα

Περίληψη……...…...v
Abstract……....vi
Πρόλογος……..1
Εισαγωγή……..2
Κεφάλαιο 1ο: Το ερευνητικό πλαίσιο……...3
1.1. Υποθέσεις εργασίας……..3
1.2. Το υλικό της έρευνας……4
1.3. Τα προσωπικά ημερολόγια……...5
Κεφάλαιο 2ο: Το ιστορικό πλαίσιο……...9
2.1. Πως φτάσαμε στην απόβαση του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία……9
2.2. Η ελληνική Μικρασιατική Εκστρατεία 1919 – 1922……...……11
Κεφάλαιο 3ο: Ο συναισθηματικός κόσμος των οπλιτών……..16
3.1. Η υποδοχή των ηρώων στις πόλεις και τα χωριά……...……..16
3.2. Η φρίκη του πολέμου στον συναισθηματικό τους κόσμο……18
3.3. Οι σχέσεις μεταξύ των Ελλήνων στρατιωτών……...……...23
3.4. Η αναπόληση της πατρίδας και των οικείων……...27
Κεφάλαιο 4ο: Ο "Γολγοθάς¨ της διαβίωσης……30
4.1. Οι Καιρικές συνθήκες και η μορφολογία του εδάφους στη Μ. Ασία...……...30
4.2. Διαβίωση – Διατροφή……..32
4.3. Τα ευχάριστα διαλλείματα...……35
Κεφάλαιο 5ο: Οι στιγμές της αποχώρησης του 1922 ……..39
Κεφάλαιο 6ο: Τα επακόλουθα της Μικρασιατικής καταστροφής……44
Συμπεράσματα……..47
Επίλογος……...50
Βιβλιογραφία……52

Πρόλογος

Η μελέτη της ιστορίας αποτελεί, από τα παιδικά μου χρόνια, ένα από τα βασικά μου ενδιαφέροντα. Όντας απόφοιτος του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης δεν μου δόθηκε η δυνατότητα να αναπτύξω μία πιο εξειδικευμένη μελέτη στη συγκεκριμένη επιστήμη, περιοριζόμενος στην προσωπική προσπάθεια να εμβαθύνω σ' αυτήν. Ωστόσο, είχα δεσμευτεί στον εαυτό μου, πως μόλις οι συνθήκες είναι ευνοϊκές και μου δοθεί η ευκαιρία θα επιχειρήσω αυτή την εξειδίκευση. Το πλήρωμα του χρόνου έφτασε και η επιλογή του συγκεκριμένου μεταπτυχιακού προγράμματος αποτέλεσε την ιδανική λύση για να καλύψω τις φιλοδοξίες μου.

Το ταξίδι στο χρόνο που πραγματοποιήθηκε τα προηγούμενα τρία εξάμηνα επαλήθευσαν και επιβεβαίωσαν τις φιλοδοξίες μου. Αντίκρισα την ιστορία από μία διαφορετική οπτική που με συνεπήρε και μου πρόσφερε την δυνατότητα να μεταδώσω ένα μέρος τής στους μαθητές τους οποίους διδάσκω.

Η Μικρασιατική Εκστρατεία από την οπτική του Έλληνα στρατιώτη αποτελεί το θέμα την παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας και η επιλογή του έγινε για συγκεκριμένους λόγους. Μέρος της καταγωγής μου προέρχεται από προσφυγικές οικογένειες, επομένως η μελέτη αυτής της περιόδου ήταν και μία προσωπική επιθυμία, αποδίδοντας τον ελάχιστο φόρο τιμής στους ανθρώπους που ξεριζώθηκαν από την πατρίδα τους. Εξάλλου, η Γαλλίδα φιλόσοφος Σιμόν Βέιλ είχε πει πως *«το να έχεις ρίζες είναι ίσως η πιο σημαντική και πιο παραγνωρισμένη ανάγκη της ανθρώπινης ζωής»* και στο οποίο θα συμφωνήσω. Επίσης, είμαι λάτρης της πολεμικής ιστορίας. Όμως, πάντα την μελετούσα από την μεριά των γεγονότων και των αποτελεσμάτων. Μέχρι που διερωτήθηκα: πώς βίωναν οι πρωταγωνιστές μία εμπόλεμη κατάσταση; Η ευκαιρία της απάντησης μου δόθηκε μέσω αυτής της έρευνας. Ο συνδυασμός της καταγωγής μου, με την ανάγκη μελέτης νέου ερευνητικού αντικειμένου, οδήγησαν σε μία ευχάριστη αναζήτηση πληροφοριών, δημιουργώντας μου την επιθυμία να ασχοληθώ με επιπρόσθετες πολεμικές περιόδους και τις οποίες στοχεύω να πραγματοποιήσω στο άμεσο μέλλον.

Μέχρι τότε περιορίζομαι στο να σας παρουσιάσω την πρώτη μου προσπάθεια σε αυτήν την οπτική, ελπίζοντας πως το αποτέλεσμα θα είναι άξιο του ενδιαφέρον και της προσοχής σας.

Εισαγωγή

Η ελληνική εκστρατεία στη Μικρά Ασία την περίοδο 1919 – 1922 αποτελεί αντικείμενο μελέτης πολλών χρόνων και διαφόρων ιστορικών, γεγονός που μαρτυρείται από τον τεράστιο όγκο της βιβλιογραφίας για την συγκεκριμένη περίοδο. Μέσω της παρούσας μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, στόχος μου δεν είναι να παρουσιάσω ξανά τα γεγονότα που έλαβαν μέρος την αιματηρή εκείνη τριετία. Αυτό έχει γίνει από εγνωσμένους ιστορικούς/μελετητές και τους οποίους ευχαριστούμε για την γνώση που μας παρέχουν.

Η βασική μου επιδίωξη, να μελετήσω αυτή την εκστρατεία από την οπτική του Έλληνα στρατιώτη, πηγάζει από το ρητό του G. Santayama, κατά το οποίο *«αυτός που ξεχνάει το παρελθόν του είναι καταδικασμένος να το ξαναζήσει»*. Και το παρελθόν της Ελλάδας είναι σίγουρα σκληρό. Στην χώρα μας συνηθίζεται να λησμονούνται τα γεγονότα που διαμόρφωσαν αυτό που είμαστε σήμερα σαν έθνος. Οι περισσότεροι μας δεν έχουμε βιώσει κάποιον πόλεμο, ώστε να μπορέσουμε να εκτιμήσουμε αυτά που έχουμε στο παρών. Μέσω αυτής της εργασίας θα προσπαθήσω να δώσω την πλήρη εικόνα ενός πολέμου, με την ελπίδα πως στο τέλος θα αναλογιστούμε κάπως διαφορετικά αυτά που θεωρούμε δεδομένα. Δεδομένα που αποκτήθηκαν με θυσίες και ελληνικό αίμα, από αφανείς ήρωες και τους οποίους αξίζει να τιμήσουμε με τις αναφορές στην παρούσα εργασία.

Η λέξη παρελθόν κρύβει μέσα της πολλές ερμηνείες και ο καθένας επιλέγει αυτή που του ταιριάζει. Εγώ προσωπικά επιλέγω να την μεταφράζω ως τα γεγονότα που συνέβησαν σε περασμένη ζωή ατόμων. Και με βάση αυτό το σκεπτικό προσπαθώ να διεισδύσω στα άδυτα της Μ. Ασίας εστιάζοντας στα όσα συνέβησαν στους απλούς Έλληνες οπλίτες. Χρόνια μας μαθαίνουν την ιστορία από την οπτική των γεγονότων σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, χωρίς να εστιάζουμε στα βιώματα των πρωταγωνιστών, είτε αυτοί ήταν ανώτεροι στρατιωτικοί ή απλοί καθημερινοί άνθρωποι. Και αυτό θα προσπαθήσω να αναδείξω μέσω της συγκεκριμένης έρευνας.

Η μελέτη αυτού του θέματος ήταν ένα ταξίδι στο χρόνο. Οι εικόνες, τα συναισθήματα και οι περιγραφές ήταν τόσο έντονες που πολλές φορές η αποδελτίωση των πληροφοριών γινόταν σε έντονο συγκινησιακό πλαίσιο. Η επιδίωξη της σύνδεσης των γεγονότων ενός πολέμου με τα βιώματα των στρατιωτών της Μικρασιατικής εκστρατείας παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον, καθώς η Ελλάδα έκλεινε μία δεκαετή εμπόλεμη κατάσταση με όσες προεκτάσεις αυτή είχε στους πρωταγωνιστές της ιστορίας μας.

Κεφάλαιο 1ο: Το ερευνητικό πλαίσιο

1.1. Υποθέσεις εργασίας

Διάφοροι ιστορικοί συχνά τονίζουν πως δεν είναι εύκολο να ερμηνεύσει κανείς τον τρόπο με τον οποίο σκέπτονταν οι άνθρωποι του παρελθόντος. Ωστόσο, θεωρούν πως οι προσωπικές αφηγήσεις των πρωταγωνιστών της εκάστοτε εποχής, τους δίνουν την δυνατότητα για μία εξέταση αυτού του τρόπου σκέψης και σταδιακά αρχίζουν να αποτελούν πρωτογενείς πηγές.[1] Εξάλλου, ο ιστορικός δεν γράφει την ιστορία από την φαντασία του αλλά με βάση τις πηγές του.[2]

Σύμφωνα με τους Όφρεσταντ, Ντυφώ και Μαζουρέλ πηγές είναι το σύνολο των ιχνών που έχουν αφήσει οι φορείς της δράσης στο παρελθόν και πάνω στα οποία ο ερευνητής στηρίζει την δουλειά του.[3] Στην προκειμένη έρευνα στηρίχθηκα στα προσωπικά ημερολόγια των Ελλήνων στρατιωτών της Μικρασιατικής εκστρατείας. Πολλοί επικρίνουν αυτές τις πηγές ως προς την εγκυρότητα και την αξιοπιστία τους. Όμως, δεν επιδιώκω να αναζητήσω την επίσημη *αλήθεια* των γεγονότων της περιόδου 1919 – 1922. Το ζητούμενο είναι να παρουσιάσω μέσω των γραπτών αυτών μαρτυριών, που μας έχουν αφήσει κληρονομιά οι ¨αφανείς¨ ήρωες, τον μικρόκοσμο στον οποίο ζούσαν. Ανθρώπων που οι μοίρα το έφερε έτσι να βρίσκονται σε μία εμπόλεμη κατάσταση που για ορισμένους διήρκησε δέκα ολόκληρα χρόνια!

Ο τρόπος με τον οποίο οι στρατιώτες βίωσαν όλη την εκστρατεία αποτελεί το βασικό ερώτημα. Ποια τα συναισθήματα; Ποια η διαβίωσή τους; Ποιες οι σκέψεις τους; Ποιο το ηθικό τους; Ερωτήματα που για να απαντηθούν όφειλα να διεισδύσω στον εσωτερικό τους κόσμο, ταξιδεύοντας νοερά σ' εκείνες τις στιγμές και μπαίνοντας ουσιαστικά στο ¨πετσί¨ του ρόλου. Άλλωστε, συχνά περνάει η σκέψη απ' το μυαλό, πως εάν ζούσα εκείνη την εποχή πολύ πιθανόν να εκπλήρωνα κι εγώ το συγκεκριμένο καθήκον προς την πατρίδα.

Έτσι, έχοντας ως κοινή αφετηρία τις αφηγήσεις των οπλιτών της ελληνικής εκστρατείας στη Μ. Ασία διερευνώ το πώς έζησαν την τριετία αυτή τόσο σωματικά όσο και συναισθηματικά μέσα από τις προσωπικές εμπειρίες που καταγράφουν. Η καθημερινότητά

---

[1] Dan Todman, *The great war, myth and memory: xiv*, Bloomsburry Academic, London & N. York, 2005, σ. 7
[2] Ελπίδα Βόγλη, *Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του*;, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα, 2015, σ. 44
[3] Στο ίδιο σ. 44

τους, η διατροφή και η διαβίωσή τους στα εδάφη της Μ. Ασίας, οι εναλλαγές των συναισθημάτων και οι σχέσεις που αναπτύσσονταν στο μέτωπο είναι μερικά από τα θέματα που θα μας απασχολήσουν, εξετάζοντάς τα από την μεριά του αυτόπτη μάρτυρα. Σίγουρα θα μπορούσα να σταθώ σε περισσότερα θέματα, αλλά κάτι τέτοιο θεωρώ πως θα ξεπερνούσε τα όρια μίας διπλωματικής εργασίας. Η επιλογή των θεμάτων που παρουσιάζονται υπαγορεύονται κυρίως από τις ίδιες τις πηγές, καθώς πολλά εντοπίζονται κοινά στην πλειοψηφία των ημερολογίων.

Κατά τον Hynes τα λεγόμενα των στρατιωτών παρουσιάζουν δύο πτυχές. Η πρώτη αφορά τα όσα αυτοί έκαναν σ' έναν πόλεμο και η δεύτερη τα όσα ο πόλεμος έκανε σ' αυτούς,[4] και στην Μ. Ασία η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται.

1.2. Το υλικό της έρευνας

Προτού ξεκινήσει η συγκέντρωση και η συγγραφή του υλικού της διπλωματικής εργασίας, αμφιταλαντευόμουν ως προς το πρωτογενές υλικό που θα χρησιμοποιούσα. Οι αρχικές μου σκέψεις εστίαζαν στη χρήση πληροφοριών από το Αρχείο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου Στρατού, από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους και από τις εφημερίδες της εποχής και έπειτα ακολουθούσαν τα ημερολόγια των στρατιωτών, καθώς θεωρούσα δύσκολη την ανεύρεση ικανοποιητικού αριθμού τους.

Αρχίζοντας λοιπόν, το δύσκολο κομμάτι της μελέτης των αρχείων του Στρατού σύντομα μου δημιουργήθηκαν ανάμεικτα συναισθήματα. Ενθουσιασμός από το πλήθος των πληροφοριών σχετικά με την υπό εξεταζόμενη περίοδο, αλλά και απογοήτευση, καθώς δεν συναντούσα αναφορές για την ζωή των οπλιτών που είναι και το βασικό θέμα της εργασίας. Το ίδιο συνέβη και στην μελέτη των αρχείων του κράτους. Έτσι αποφάσισα να χρησιμοποιήσω μέρος αυτού του πρωτογενούς υλικού στο ιστορικό πλαίσιο, για μία όσο το δυνατόν αξιόπιστη ενσωμάτωση του αναγνώστη στα συμβάντα της εποχής. Σε συνδυασμό και με το δευτερογενές υλικό που συνέλεξα από βιβλία το αποτέλεσμα κρίνεται άκρως ικανοποιητικό.

Αυτή η πρώτη εμπεριστατωμένη εικόνα που σχημάτισα με οδήγησε στην αναζήτηση του κυρίως πρωτογενούς υλικού που θα στήριζα την έρευνά μου, και αυτό δεν ήταν άλλο από τα προσωπικά ημερολόγια. Η συγκέντρωσή τους αποτέλεσε μία δύσκολη προσπάθεια,

[4] Samuel Hynes, *The Soldier's Tale: Bearing Witness to Modern War*, Penguin Books, New York, 1997, σ. 3

λόγω κυρίως των συνθηκών που επικρατούν την τωρινή εποχή με την πανδημία και εξαιτίας της φύσεως του επαγγέλματός μου που με θέλει κάθε χρόνο να βρίσκομαι σε διαφορετικό μέρος της Ελλάδας, χωρίς να έχω, αρκετές φορές, εύκολη πρόσβαση σε πληροφορίες. Πάρα ταύτα κατόρθωσα να συγκεντρώσω έναν επαρκέστατο αριθμό προσωπικών ημερολογίων, που μου έδωσαν την απαραίτητη ώθηση να οργανώσω τις σκέψεις μου.

Η ομαδοποίηση όμως αυτού του μεγάλου όγκου πληροφοριών ήταν μία διαδικασία που απαιτούσε πολλές ώρες. Ξοδεύοντας ημέρες χαμένος στα προσωπικά δράματα των στρατιωτών, ταξίδεψα σε εκείνες τις δύσκολες στιγμές. Η μελέτη του υλικού άρχισε να γίνεται με μεγάλη αγωνία και ενδιαφέρον, καταλήγοντας σε μία δημιουργική απασχόληση. Η ομαδοποίηση των πληροφοριών έγινε με γνώμονα τα κοινά ζητήματα που παρουσιάζονται στα ημερολόγια. Ο συνδυασμός των ημερολογίων με το υπόλοιπο πρωτογενές και δευτερογενές υλικό δημιούργησε ένα στιβαρό ερευνητικό πλαίσιο παρέχοντάς μου την δυνατότητα έναρξης της συγγραφής.

1.3. Τα προσωπικά ημερολόγια

Σύμφωνα με τον ορισμό του κ. Μπαμπινιώτη το προσωπικό ημερολόγιο ορίζεται ως ένα είδος αυτοβιογραφίας, το οποίο στηρίζεται στην χρονολογική καταγραφή προσωπικών βιωμάτων και κρίσεων, παρατηρήσεων στα καθημερινά γεγονότα.[5] Το βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμά του συναντάτε στον τρόπο γραφής, καθώς η συγγραφή του γίνεται σε πραγματικό χρόνο, την στιγμή που τρέχουν τα γεγονότα, με την δημοσίευση τους να μην αποτελεί στόχο του συγγραφέα.[6] Πρόκειται για ένα κείμενο με προσωπικό χαρακτήρα και συντάσσεται από τον οποιοδήποτε.[7]

Από τη στιγμή που αυτά αποτελούν και τον βασικό κορμό της εργασίας θεωρώ σκόπιμο να σταθούμε στα δομικά χαρακτηριστικά τους. Οι βασικοί πρωταγωνιστές στα ημερολόγια είναι οι ίδιοι οι ημερολογιογράφοι και η συστηματική καταγραφή του εαυτού συγχωνεύεται αρμονικά με την περιγραφή, το χρονικό και την υπόμνηση.[8] Η αφορμή της καθημερινής αυτής καταγραφής των γεγονότων είναι συνήθως ο αποχωρισμός του

---

[5] Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα, 2002, σ. 730

[6] Σπηλιωτοπούλου, Μαρία, Χαράλαμπος Πληζιώτης, «Αναμνήσεις του Μετώπου 1920-1921, Μικρά Ασία – Θράκη», εισαγωγή-επιμέλεια Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού, Πίνδαρος – Δημήτριος Ανδρουλής, «Το Ημερολόγιον ενός Στρατιώτου, ο Ελληνοβουλγαρικός Πόλεμος του 1913», *Μνήμων*, τ.14, Εταιρία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 1992, σ. 327

[7] Παλιότερα επικρατούσε η άποψη πως τα ημερολόγια γράφονταν από ανθρώπους που ανήκαν κυρίως στην αστική τάξη, αλλά σύντομα αυτή η θεωρία καταρρίφθηκε.

[8] Γρηγόρης Πασχαλίδης,. *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Σμίλη, Αθήνα, 1993, σ. 44

συγγραφέα από το φυσικό του περιβάλλον ή το αίσθημα πως οι εμπειρίες που βιώνει εκείνη τη στιγμή τον ξεπερνούν. Ακόμα και η ανάγκη της αναζήτησης ενός στηρίγματος όταν ανατρέπεται η φυσιολογικότητα στην οποία είχε συνηθίσει. Το βίωμα ενός πολέμου καλύπτει τις παραπάνω προϋποθέσεις, γεγονός που επιβεβαιώνεται από το πλήθος των ημερολογίων, σχετικών με μία εμπόλεμη κατάσταση.

Τα κοινά στοιχεία που εντοπίζουμε αφορούν την ακριβή δήλωση του τόπου και του χρόνου. Δηλώνονται ακριβέστατα ο χρόνος συγγραφής και ο χώρος όπου τα γεγονότα έλαβαν μέρος. Επίσης, παρατηρείτε και μία κοινή χρονολογική παράθεση των συμβάντων, με τον χρόνο που μεσολαβεί ανάμεσα στο πότε συνέβη κάτι και πότε γράφτηκε να είναι μικρός. Επομένως, έχουμε μία καταγραφή γεγονότων που λαμβάνουν μέρος σ' ένα συγκεκριμένο χώρο και δεδομένο χρόνο.

Ένα άλλο δομικό στοιχείο αφορά τον τρόπο γραφής τους. Ο λόγος τους είναι επιγραμματικός, ελλειπτικός και ορισμένες φορές συνθηματικός, ενώ η γραφή είναι συνειρμική και ενίοτε αποσπασματική. Άλλοτε συναντάμε και λόγο αφηγηματικό ή αποφαντικό και η αυτοαναπαραστική πρόθεση των συγγραφέων τους μορφολογικά πραγματώνεται με την αυθιστόρηση, την αυτοπεριγραφή και την αυτοεξέταση.[9] Το ύφος παρουσιάζεται εξομολογητικό, εμπιστευτικό, προσωπικό και στοχαστικό. Με αυτά τα δεδομένα η πραγματικότητα που δημιουργείται στις σελίδες τους, γίνεται κατανοητή ως αληθινή και οι απόψεις που διατυπώνονται κρίνονται ακριβής και ειλικρινείς, με αποτέλεσμα, αυτές οι πηγές, να ερευνώνται ως κοινωνικά τεκμήρια και ερμηνείες της καθημερινής ζωής.[10] Οι σκέψεις καταγράφονται σε α΄ πρόσωπο και οργανώνονται/αναπτύσσονται με ελεύθερο τρόπο. Συχνά παρατηρείτε να διατυπώνονται σχόλια, παρατηρήσεις, κρίσεις και μία υποκειμενική συγγραφή των θεμάτων που απασχολούν τον συγγραφέα. Πρόκειται για ένα είδος εσωτερικού μονολόγου.

Σχετικά με το ποιοι γράφουν ημερολόγια επιτρέψτε μου να απαντήσω με τα δεδομένα που ανέδειξε η συγκεκριμένη έρευνα. Αρχικά, να τονίσω πως από την περίοδο της Μικρασιατικής εκστρατείας διασώθηκαν σαφώς λιγότερα ημερολόγια απ' όσα γράφτηκαν, καθώς πολλά χάθηκαν στα πεδία των μαχών. Επικρατεί μία άποψη πως η πλειοψηφία των ανδρών που κρατούσαν ημερολόγια δεν βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή στο μέτωπο,[11]

---

[9] Πασχαλίδης, ό.π., σ. 44

[10] Barbara Crowther, «Writing as performance. Young girls' diaries», Στο R. Josselson & A. Lieblich (eds.), *Making meaning of narratives. (The Narrative Study of Lives -Vol. 6)*, Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi, 1999, σ. 197

[11] Jessica Meyer, *Men of War. Masculinity and the First World War in Britain. U.K. & U.S.A.*, Palgrave Macmillan, U.K., 2009, σ. 48

αλλά στην παρούσα μελέτη η υπόθεση αυτή καταρρίπτεται. Απ' όσα εξετάσθηκαν προκύπτει το συμπέρασμα πως οι περισσότεροι υπηρετούσαν στο Πεζικό, το Πυροβολικό ή σε βοηθητικά σώματα όπως το Υγειονομικό. Σώματα που επιβάλλεται να βρίσκονται σε κομβικές θέσεις στο μέτωπο.[12] Σπανιότερα έχουμε ημερολόγια από ανθρώπους που υπηρετούσαν σε επιτελικές θέσεις ως γραφείς. Επιπλέον, εντοπίζουμε συντάκτες διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων και μορφωτικού επιπέδου, από γιατρούς και δασκάλους μέχρι αγρότες και βοσκούς. Γράφει ο οπλίτης Χρήστος Καραγιάννης στον πρόλογο του ημερολογίου του *«[…] από μικρός ήμουν για τα πρόβατα μόνο, δεν πήγαινα σχολείο»*[13], ενώ ο Ν. Βασιλικός μας παρουσιάζει το βιογραφικό του ενημερώνοντας πως ήταν σπουδαστής της Νομικής Σχολής Αθηνών.

Οι παραπάνω αντιφάσεις του κοινωνικού υποστρώματος δημιουργούν σειρά ερωτημάτων σχετικών με την ανάγκη καταγραφής εκείνης της καθημερινότητας. Τι ήταν αυτό που δημιουργούσε την ανάγκη αυτή; Ποιος ο σκοπός τους; Γιατί επέλεγαν να δεσμεύσουν τις λίγες ώρες ξεκούρασης στη συγγραφή ημερολογίων; Οι απαντήσεις δεν είναι πάντα προφανείς και σαφώς δεν μπορούμε να τις γνωρίζουμε με βεβαιότητα. Μία άποψη θεωρεί την γέννηση του ελληνικού ιστορισμού ως αποτέλεσμα των απομνημονευμάτων των αγωνιστών του 1821,[14] σαν μία προσπάθεια εξύψωσης του ηθικού, μέσω της διαδικασίας της μίμησης των ηρώων της Επανάστασης. Άλλη θεωρία επικεντρώνεται στην ανάγκη για διατήρηση της ιστορικής μνήμης. Όπως γράφει ο οπλίτης Ιωάννης Μεντζάλης *«πρέπει να φυλαχθεί ως ιστορία του πολέμου της Μ. Ασίας»*[15]. Για ορισμένους στρατιώτες τα ημερολόγια ήταν για τον εαυτό τους, έχοντας τον ρόλο της ερμηνείας, ανασύνταξης και οργάνωσης του κόσμου της εμπειρίας.[16] Η προσωπική μου εκδοχή είναι πως αυτά λειτουργούσαν ως μία μορφή διεξόδου από την βίαιη πραγματικότητα και ως μία συντροφιά γι' αυτούς. Γιατί πέρα από τις καθημερινές ιστορίες που καταγράφουν, πολλοί οπλίτες εμπιστεύονται στις σελίδες τους συναισθήματα και σκέψεις. Υπό κανονικές συνθήκες αυτά τα εμπιστεύεσαι στους δικούς σου, μοναδικούς,

---

[12] Το Ιππικό ήταν επίσης ένα σημαντικό και κομβικό σώμα αλλά δεν βρίσκονται εύκολα ημερολόγια στρατιωτών που υπηρετούσαν σ' αυτό, ίσως λόγω της φύσης της αποστολής του που έπρεπε να μετακινείται διαρκώς, χωρίς να υπήρχε ο απαραίτητος χρόνος συγγραφής και πιθανόν γιατί ήταν μικρότερο σε δύναμη από τα υπόλοιπα σώματα.

[13] Χρήστος Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός στρατιώτη 1918 – 1922*, επιμ. Φ. Δρακονταείδης, Κέδρος, Αθήνα, 2013, σ. 21

[14] Ελένη Δημητρίου, *Ο Πόλεμος ως Προσωπικό Βίωμα: Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940 – 1941 Μέσα από τα Προσωπικά Ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ). Ανακτήθηκε στις 6 Νοεμβρίου 2020 από: http://hdl.handle.net/10442/hedi/19816

[15] Ιωάννης Μεντζάλης, *Ενθύμιον Πολέμου εκστρατείας Μικράς Ασίας από 1919 έως 1922*, Πρόλογος: Βίκυ Θεοδωροπούλου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1994 σ. 69

[16] Τίτος Πατρίκιος, «Τρείς Σημειώσεις για τα Ημερολόγια», *Περιοδικό Διαβάζω*, τεύχος 491, Ασπρόπυργος, 2008, σ. 130

ανθρώπους. Όποτε σου στερείται αυτή η δυνατότητα (π.χ. σ' έναν πόλεμο), το μυαλό αναζητά τρόπους για την εξυπηρέτηση της ανάγκης που δημιουργείται. Και η ανάγκη αυτή εξυπηρετείται μέσω των ημερολογίων, μετατρέποντάς τα σε σύντροφο του στρατιώτη. Και στην προκειμένη περίπτωση το ημερολόγιο αποτελεί αυτόν τον σύντροφο που θα ακούσει υπομονετικά όλες τις σκέψεις και τα προβλήματα.

Ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο που παρουσίασε η μελέτη των ημερολογίων σχετίζεται με τον χρόνο συγγραφής τους. Κάποιοι έγραφαν όταν έβρισκαν ευκαιρία, όπως ο Χ. Καραγιάννης,[17] ενώ άλλοι όταν συνέβαινε κάποιο σημαντικό γεγονός, άξιο αναφοράς. Είναι σπάνιο να βρει κανείς καθημερινή καταγραφή γεγονότων, λόγω της φύσης ενός πολέμου.

Το γενικό συμπέρασμα είναι πως τα ημερολόγια στηρίζονται στην κρίση του συντάκτη τους. Ο καθένας έχει την προσωπική του ιδιοσυγκρασία, το δικό του υπόβαθρο, βίωμα, σκέψεις, συναισθήματα και απόψεις. Γι' αυτό παρατηρούνται διακυμάνσεις ως προς το περιεχόμενο που αυτά έχουν. Βλέπεις στρατιώτες να επικεντρώνονται περισσότερο στα ευχάριστα περιστατικά της τριετίας, άλλοι στο βίωμα του πολέμου και κάποιοι στις δυσκολίες της διαβίωσης. Προφανώς και ο στόχος της εργασίας αυτής δεν είναι η κριτική του περιεχομένου των ημερολογίων, αλλά η ανάδειξη του προσωπικού βιώματος του Έλληνα στρατιώτη. Αρκεί να αναλογιστούμε το πώς ξεκίνησε η περιπέτεια της Μ. Ασίας το 1919 και με τι συναισθήματα ολοκληρώθηκε το 1922. Όπως είχε πει και ο Ιταλός πολιτικός - φιλόσοφος Ν. Μακιαβέλλι *«ο πόλεμος αρχίζει όταν θέλεις, αλλά δεν τελειώνει όταν θέλεις»*, άποψη που επιβεβαιώθηκε στην Μικρασιατική Εκστρατεία.

[17] Καραγιάννης, ό.π., σ. 13

Κεφάλαιο 2ο: Το ιστορικό πλαίσιο

2.1. Πως φτάσαμε στην απόβαση του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία

Το ελληνικό κράτος μετά την επανάσταση του 1821 ακολουθεί μία συγκεκριμένη πολιτική, η οποία στηρίζεται στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Πρόκειται για μία πολιτική, που στόχευε στην απελευθέρωση όλων των περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις οποίες ζούσαν Ελληνικοί πληθυσμοί, και όλων εκείνων που παραδοσιακά ανήκαν σε Έλληνες την αρχαία εποχή (Νότια Βαλκάνια, Μικρά Ασία).[18] Όσοι πολιτικοί ανέλαβαν τα ηνία της χώρας εφάρμοζαν μία στρατηγική πολιτική, βασιζόμενη στην ενσωμάτωση εδαφών από ολόκληρη τη σημερινή ελληνική και κυπριακή επικράτεια, την Ανατολική Θράκη και μέρη της Μικράς Ασίας (μαζί με Ίμβρο και Τένεδο), την Κωνσταντινούπολη, την Προύσα, την Καππαδοκία, τον Πόντο, εδάφη από την Βόρεια Ήπειρο και την Ανατολική Ρωμυλία. Η πρώτη αναφορά σ' αυτήν την πολιτική εντοπίζεται στο 1844 και στην περίφημη Εθνοσυνέλευση κατά την οποία ο Ιωάννης Κωλέττης, ως πρωθυπουργός, έκανε την εξής δήλωση: *«Το Βασίλειο της Ελλάδος δεν είναι η Ελλάς. Αποτελεί ένα μέρος μόνον, το πλέον μικρόν και το πλέον πτωχό της Ελλάδος… Υπάρχουν δύο μεγάλα κέντρα του Ελληνισμού. Αι Αθήναι είναι η πρωτεύουσα του Βασιλείου. Η Κωνσταντινούπολις είναι η μεγάλη πρωτεύουσα, η Πόλις, το όνειρο και η ελπίς όλων των Ελλήνων»*.[19]

Από τότε κι έπειτα η Ελλάδα πορεύεται με αυτό το όραμα, επιδιώκοντας να το θέτει σε ισχύ σε κάθε ευκαιρία που της παρουσιάζεται. Και αυτό φάνηκε ιδιαίτερα έντονα το 1912 κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Η Ελλάδα, που αποτελούταν από την Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο, μέρος της Ηπείρου, τα Επτάνησα, την Θεσσαλία και τις Κυκλάδες, με αφορμή την συμμετοχή τής στην βαλκανική συμμαχία αποφάσισε να παρουσιαστεί συνεπής στις υποχρεώσεις της και να συμμετάσχει στον πόλεμο, με απώτερο σκοπό την ενσωμάτωση νέων εδαφών. Το τέλος του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου το 1913 επισφραγίστηκε με την Συνθήκη του Λονδίνου, με την οποία πραγματοποιήθηκε διαμελισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά χωρίς σαφή διαμερισμό των εδαφών τής. Αυτή η ασάφεια οδήγησε στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, ο οποίος τερματίστηκε τον Ιούλιο του 1913 με την υπογραφή στο Βουκουρέστι της ομώνυμης συνθήκης ειρήνης. Με αυτήν τα σύνορα της Ελλάδας

[18] Κ. Αμανατίδης, «Η Μεγάλη Ιδέα και ο Ελευθέριος Βενιζέλος», 14 February 2010, http://neoskosmos.com/news/el/node/6226, (ημερομηνία πρόσβασης 15/11/2020).
[19] Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας – Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2009, σ. 36.

επεκτάθηκαν έως τις εκβολές του ποταμού Νέστου, προσθέτοντας και τα νησιά του βορείου Αιγαίου.[20]

Ωστόσο, το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1914 δεν άφησε την χώρα να προλάβει να αναδιοργανωθεί. Αποτέλεσμα η Ελλάδα να διχαστεί, καθώς δεν υπήρχε ταύτιση απόψεων ανάμεσα τον πρωθυπουργό τότε Ελ. Βενιζέλο και τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Ο πρώτος τάχθηκε υπέρ της συμμετοχής της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ, ενώ ο δεύτερος εμφανιζόταν υπέρ της ουδετερότητας της χώρας. Η περίοδος του Εθνικού Διχασμού, όπως ονομάστηκε, αποτελεί μία μαύρη σελίδα στην ιστορία της χώρας. Η Ελλάδα χωρίζεται στα δύο. Από τη μία η κυβέρνηση Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη υπό τον Βενιζέλο και από την άλλη η νόμιμη στην Αθήνα στο πλευρό του βασιλιά, με τις συγκρούσεις ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα να είναι σφοδρές. Χάρη στην παρέμβαση των Μ. Δυνάμεων, ο Εθνικός Διχασμός λαμβάνει τέλος με παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου και ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από τον Βενιζέλο το 1917.[21]

Ο Βενιζέλος άμεσα υλοποίησε την άποψη του για την συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ. Όντας φανατικός οπαδός της Μεγάλης Ιδέας, επιδίωκε αυτή τη συμμετοχή για να έχει μετέπειτα λόγο στις εδαφικές διεκδικήσεις των νικητών. Σε συνδυασμό με την διαφαινόμενη ήττα των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, στις οποίες συμμετείχε και η Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι ελληνικές διεκδικήσεις έφταναν στην Ανατολική Θράκη, τη Δυτική Μικρά Ασία και τα Δωδεκάνησα. Με την ολοκλήρωση του πολέμου, ο Βενιζέλος αποκάλυψε στα συνέδρια ειρήνης τις διεκδικήσεις αυτές, γνωρίζοντας τις δυσκολίες που ελλόχευε το εγχείρημα. Γι' αυτό το λόγο δεν συμπεριέλαβε στις επιδιώξεις του την Κωνσταντινούπολη, τον Πόντο και την Κύπρο, υπό τον φόβο ζητώντας πολλά μη χάσει και τα λίγα.[22]

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ακολούθησαν αρκετές συνθήκες ειρήνης. Αυτή που ενδιέφερε την Ελλάδα ήταν η ανακωχή του Μούδρου (1918). Με αυτήν καθορίζονταν το διεθνές πλαίσιο των Στενών, που περνούσαν υπό συμμαχική κατοχή, όπως και η Κωνσταντινούπολη. Αυτό το γεγονός άρχισε να αναζωπυρώνει τα φιλόδοξα ελληνικά όνειρα. Χαρακτηριστικά έγραφε το περιοδικό Ατλαντίς *«ολόκληρος ο ελληνισμός*

---

[20] Αντώνης Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821-1923*, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα, 2019, σ. 239 - 260

[21] Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας, η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα, 2018, σ. 557 - 563

[22] Σαράντος Ι. Καργάκος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία 1919 – 1922*, τόμος Α΄, Περί Τεχνών, Αθήνα, 2010, σ. 107 - 108

πανηγυρίζει».[23] Αποτέλεσμα η αφύπνιση του εθνικού συναισθήματος των Τούρκων, που εκδηλώθηκε με κινήματα εθνικής αντίστασης. Ο Βενιζέλος παρακολουθούσε τις εξελίξεις και με την διπλωματία που τον διέκρινε ήξερε να κινηθεί αναλόγως, επισημαίνοντας σε κάθε ευκαιρία τις ελληνικές διεκδικήσεις. Ήξερε πως η Ελλάδα δεν είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στα συνέδρια ειρήνης και για να αυξήσει την ισχύ της χώρας απέστειλε στρατεύματα στην Ουκρανία να συμμετέχουν με τις συμμαχικές δυνάμεις κατά των Μπολσεβίκων. Κίνηση που εκτιμήθηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Επιπλέον, η αδιάλλακτη στάση της Ιταλίας στο ζήτημα της Μ. Ασίας λειτούργησε ευνοϊκά για την Ελλάδα. Αλλά αυτό που εξόργισε τους Συμμάχους ήταν οι διεκδικητικές κινήσεις των ιταλικών στρατευμάτων προς την Σμύρνη. Έτσι λοιπόν, κατά την έναρξη της διάσκεψης στο Παρίσι την άνοιξη του 1919 ο Βρετανός πρωθυπουργός, Λόιντ Τζωρτζ, για να αποφύγει την περαιτέρω επέκταση του ιταλικού στρατού, πρότεινε στους συμμάχους τού την αποστολή ελληνικού σώματος για την κατοχή της Σμύρνης και την ειρήνευση στην περιοχή.[24] Στις 6 Μαΐου 1919 ανατίθεται στον ελληνικό στρατό η τήρηση της τάξης στη περιοχή της Σμύρνης και η προστασία των ομοεθνών. Στις 15 του ίδιου μήνα γίνεται η απόβαση των ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη, μέσα σ' ένα πανηγυρικό κλίμα.

2.2. Η ελληνική Μικρασιατική Εκστρατεία 1919 – 1922

Όπως μαρτυρά και η προκήρυξη που κυκλοφορούσε στην Σμύρνη την ημέρα της ελληνικής απόβασης *«[…]Η κατοχή αυτή σκοπόν έχει την εξασφάλισιν των πληθυσμών και προστασίαν εν γένει της εννόμου τάξεως[…]»*.[25] Ωστόσο, ο σκοπός αυτός φάνηκε πως δύσκολα θα επιτευχθεί, καθώς με την αποβίβαση το 1/38 τάγμα Ευζώνων δέχθηκε επίθεση, η οποία με τη σειρά της προκάλεσε τα αντίποινα των Ελλήνων της Σμύρνης. Η λογική των εκατέρωθεν εκτρόπων επεκτάθηκε και σε άλλες πόλεις, με τα πιο χαρακτηριστικά να λαμβάνουν χώρα στο Αϊδίνιο.

Γι' αυτά τα έκτροπα έχουν ειπωθεί διάφορες απόψεις και θεωρίες συνομωσίας ως προς την προέλευσή τους. Από το ότι ήταν προβοκάτσια των Ιταλών μέχρι και πως υποκινήθηκαν από τους αντιβενιζελικούς σε μία προσπάθεια ανατροπής του Βενιζέλου. Για την ομαλοποίηση του κλίματος ο πρωθυπουργός ορίζει τον Αριστείδη Στεργιάδη ως Ύπατο

[23] Γεώργιος Γιαννόπουλος. *Από το Νέστο ως το Σαγγάριο*, Περί Τεχνών, Πάτρα, 2001, σ. 103
[24] Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδοτική Αθηνών, τόμος ΙΕ', Αθήνα, 2008, σελ. 115
[25] Χρήστος Αγγελομάτης, *Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας, Το έπος της Μικράς Ασίας*, ΕΣΤΙΑ, Αθήνα, 2008, σελ. 47

Αρμοστή της Σμύρνης, μία ενέργεια που επικρίθηκε λόγω των απόψεων του τελευταίου περί αρμονικής ελληνοτουρκικής συνυπάρξεως και των διαβεβαιώσεων του προς τους Οθωμανούς για την ασφάλειά τους.[26] Επίσης, ο Βενιζέλος προβαίνει σε μικρού βαθμού ανακατατάξεις στο στράτευμα. Μετά τα πρώτα έκτροπα η ελληνική κυβέρνηση στοχεύει στην αύξηση του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή με ενσωμάτωση κατοίκων άλλων κοντινών περιοχών. Σε συνδυασμό και με την υπεροχή του ελληνικού στρατού έναντι του άτακτου τουρκικού ο στόχος μοιάζει εφικτός.[27]

Ταυτόχρονα με την ελληνική κατοχή της Σμύρνης έχουμε και την άνοδο του Μουσταφά Κεμάλ, ο οποίος αν και αρχικά είχε εντολές από τον σουλτάνο να εξουδετερώσει τις τουρκικές αντάρτικες ομάδες που εναντιώνονταν στον δεύτερο και τους όρους της ανακωχής του Μούδρου, αυτός τελικά ανέλαβε την ηγεσία των ομάδων αυτών. Τον Μάιο του 1919 ξεκίνησε από την Σαμψούντα την προσπάθεια οργάνωσης του αντιστασιακού κινήματος, με πρώτη του κίνηση την στρατολόγηση νέων ανδρών. Τον Ιούνιο του ίδιου έτους συγκλήθηκε ένα συνέδριο Τούρκων εθνικιστών, στο οποίο ο Κεμάλ διατύπωσε, υπό τη μορφή ενός Εθνικού Συμβολαίου, το εθνικό πρόγραμμα των κεμαλικών και έπειτα, μετέφερε την έδρα του κινήματος στην Άγκυρα.[28]

Μέχρι το καλοκαίρι του 1920 η ελληνική στρατιωτική παρουσία περιορίζεται στην ασφάλεια της ζώνης κατοχής της στη Μ. Ασία, αποκρούοντας τυχών επιθέσεις τσετών.[29] Για λόγους ασφαλείας και εξαιτίας της διαφαινόμενης Συνθήκης των Σεβρών αποφασίστηκε η επέκταση της παρουσίας αυτής. Σύντομα καταλήφθηκαν η Φιλαδέλφεια, η Πέργαμος και η Προύσα, ενώ ελληνικές δυνάμεις ξεκίνησαν αντίστοιχη επέκταση στην Ανατολική Θράκη φτάνοντας μέχρι την Ανδριανούπολη.

Η Ελλάδα εισέρχεται στην έναρξη των τελικών συνομιλιών για την Συνθήκη Ειρήνης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου βρισκόμενη σε πλεονεκτική θέση. Αυτή η συνδιάσκεψη έλαβε χώρα στην πόλη Σέβρες της Γαλλίας τον Ιούλιο του 1920 και κατέληξε στην ομώνυμη Συνθήκη. Σύμφωνα μ' αυτήν η Οθωμανική Αυτοκρατορία διαμελίζεται και αποστρατικοποιείται. Οι Γάλλοι αποκτούν την Κιλικία, οι Ιταλοί την Ν.Δ. Μικρά Ασία (Αττάλεια) και τα Δωδεκάνησα, οι Άγγλοι την περιοχή της Μοσούλης και την Κύπρο, ενώ

[26] Ιστορικό και διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών 1924, *Ελληνικές Αρχές Μικράς Ασία*, επιστολή Στεργιάδη, Σμύρνη, αρ. πρωτ. Εμπ. 870

[27] Ο Βενιζέλος επιδίωκε την αύξηση του ελληνικού πληθυσμού στην περιοχή της Σμύρνης, έχοντας στο μυαλό του πως αυτή θα ενσωματώνονταν στην ελληνική επικράτεια μέσω δημοψηφίσματος.

[28] Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Μικρασιατική Καταστροφή*, εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα, 2018, σ. 25

[29] Πρόκειται για μουσουλμάνους οπλισμένους άτακτους ληστές οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στην Μικρά Ασία από την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

η Κωνσταντινούπολη περνάει σε συμμαχική διοίκηση.[30] Σχετικά με την Ελλάδα η Συνθήκη των Σεβρών χαρακτηρίζεται από πολλούς ιστορικούς ως η πιο μεγάλη διπλωματική της επιτυχία. Επεκτείνει τα σύνορά της στην Αν. Θράκη έως την Τσατάλτζα και αποκτά τα νησιά του Β.Α. Αιγαίου μαζί με την Ίμβρο και την Τένεδο, ενώ η περιοχή της Σμύρνης ετίθεντο επί ελληνική διοίκηση για πέντε χρόνια, με την προέλαση των οποίων θα διενεργούταν δημοψήφισμα για την ενσωμάτωσή της στον κυρίως ελληνικό κορμό.[31] Όμως, αυτή η συνθήκη αποδείχθηκε εύθραυστη σαν πορσελάνη.[32]

Και ενώ μέχρι τα τέλη Αυγούστου οι Έλληνες καταλαμβάνουν την στρατηγική θέση του Ουσάκ, στην πατρίδα ταράσσονται τα νερά της πολιτικής ζωής με την προκήρυξη εκλογών για τον Νοέμβρη, με αποτέλεσμα να έχουμε παύση κάθε είδους στρατιωτικής επιχείρησης. Η κατάσταση στο εσωτερικό της Ελλάδας επαναφέρει μνήμες Εθνικού Διχασμού, με την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου και την δολοφονία του Ιων. Δραγούμη. Με τις εκλογές αυτές, ο Βενιζέλος επιδίωκε να νομιμοποιήσει την διακυβέρνησή του και να εφαρμόσει στην πράξη την διπλωματική του επιτυχία. Τα αποτελέσματα των εκλογών προκαλούν έκπληξη καθώς αυτός ηττάται, χωρίς να εκλεγεί βουλευτής, από την Ηνωμένη Αντιπολίτευση του Δ. Ράλλη και Δ. Γούναρη. Οι εξαγγελλίες του νέου κυβερνώντος κόμματος περί αποστράτευσης και απαγκίστρωσης των ελληνικών δυνάμεων από τη Μ. Ασία συντέλεσαν στην διαμόρφωση του εκλογικού αποτελέσματος. Η επιστροφή του εξόριστου βασιλιά Κωνσταντίνου αποτελεί προτεραιότητα στην νέα αντιβενιζλεική κυβέρνηση, και η οποία πραγματοποιήθηκε με δημοψήφισμα τον Δεκέμβρη, απομονώνοντας διεθνώς την χώρα.

Όμως, οι εξαγγελίες για επιστροφή των στρατιωτών στα σπίτια τους φάνηκαν να διαψεύδονται. Ο Ράλλης δηλώνει πως θα τηρήσει τις δεσμεύσεις της χώρας προς την Αντάντ και ταυτόχρονα τοποθετεί αρχιστράτηγο τον Αν. Παπούλα στη Μ. Ασία, ο οποίος προβαίνει σε εκκαθαρίσεις βενιζελικών στοιχείων προκαλώντας αντιδράσεις στο στράτευμα, οι οποίες σύντομα έπρεπε να αρθούν προκειμένου να συνεχιστεί η προέλαση στη Μ. Ασία. Μία προέλαση όμως, που θα συνέχιζε χωρίς την στήριξη των Συμμάχων, σε μία περίοδο που η οικονομική αδυναμία χαρακτήριζε το ελληνικό κράτος. Και αυτό φάνηκε από την σύγκληση συνδιάσκεψης στο Λονδίνο τον Φεβρουάριο του 1921, με αντικείμενο συζήτησης τον τερματισμό αυτού του πολέμου. Η διάσκεψη κατέληξε σε ναυάγιο και η απόφαση για προέλαση θεωρείτο πλέον δεδομένη. Ο βασιλιάς σε μία προσπάθεια εξύψωσης του ηθικού

[30] Καργάκος, ό.π., σ. 229 - 230
[31] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830 – 1981*, Εστία, Αθήνα, 2019, σ. 160
[32] Κλάψης, ό.π., σ. 325

των στρατιωτών μεταβαίνει στη Μ. Ασία τον Μάιο του 1921 και εκεί αποφασίζεται η επέκταση του ελληνικού μετώπου στη γραμμή Εσκή-Σεχίρ, Κιουτάχεια, Αφιόν Καραχισάρ.

Οι προετοιμασίες για την μεγάλη επίθεση κινούνται με γοργούς ρυθμούς και παρά την αρχική άμυνα του κεμαλικού στρατού, το καλοκαίρι του 1921 λυγίζει η τουρκική αντίσταση και η ελληνική γραμμή επεκτείνεται στο μέτωπο Αφιόν Καραχισάρ, Εσκή-Σεχίρ. Εκεί πραγματοποιείται ελληνική σύσκεψη (Κιουτάχεια, Ιούλιος 1921) όπου αποφασίζεται η προέλαση προς την Άγκυρα, με στόχο την ολική συντριβή του Κεμάλ. Υπήρχαν πολλές αντικειμενικές δυσκολίες που δεν μελετήθηκαν διεξοδικά. Ο στρατός ήταν ιδιαίτερα ταλαιπωρημένος και ο ανεφοδιασμός στα βάθη της Μ. Ασίας γινόταν με δυσκολία, χωρίς να υπάρχει καμία πρόνοια για υποδομές που θα στηρίξουν το εγχείρημα. Παρ' όλα αυτά το στράτευμα σημειώνει επιτυχίες και περνάει τον ποταμό Σαγγάριο. Βρίσκεται μία ανάσα από την Άγκυρα, όμως, εκείνη την στιγμή οι δυσκολίες γίνονται εντονότερες και επηρεάζουν τις στρατιωτικές προσπάθειες, εμφανίζοντας τις πρώτες σκέψεις περί υποχώρησης στην γραμμή προελάσεως. Και αυτό εν τέλει πράττεται. Ο ελληνικός στρατός υποχωρεί στην γραμμή Αφιόν Καραχισάρ - Εσκή-Σεχίρ, όπου παραμένει καθηλωμένος εκεί περίπου έναν χρόνο. Τόσο η κυβέρνηση όσο και η ηγεσία του στρατού βρίσκονται σε αμηχανία, μην μπορώντας να δράσουν αποτελεσματικά. Η άρνηση των συμμάχων να συμβάλλουν οικονομικά στην εκστρατεία αναγκάζει τον Γούναρη να αναζητήσει πόρους στην Ευρώπη, χωρίς αποτέλεσμα. Έτσι, παραιτείται από πρωθυπουργός και την θέση του διαδέχεται ο Π. Πρωτοπαπαδάκης. Ο αντικειμενικός στόχος πλέον ήταν η διατήρηση της συγκεκριμένης γραμμής.

Η ελληνική στασιμότητα έδωσε την ευκαιρία στον Κεμάλ να αναδιοργανωθεί σε όλα τα μέτωπα. Τόσο πολιτικά όσο και στρατιωτικά. Γι' αυτόν, στόχος ήταν ο διωγμός οποιουδήποτε ελληνικού στοιχείου από την Τουρκία και το διάστημα της ηρεμίας αυτής αποτέλεσε σημαντικό πλεονέκτημα. Ταυτόχρονα, ενίσχυε την θέση του και στο διπλωματικό κομμάτι, προβαίνοντας σε συμφωνίες με Γαλλία και Ιταλία. Συμφωνίες που ουσιαστικά αναγνωρίζουν την σύσταση της κεμαλικής κυβέρνησης και του παρέχουν εξοπλισμό.

Οι Σύμμαχοι παρακολουθώντας τις εξελίξεις επιδίωξαν νέα πρόταση ανακωχής τον Μάρτιο του 1922. Η αδιαλλαξία του Κεμάλ όμως, σύντομα οδήγησε στο κενό τις προσπάθειες εξεύρεσης λύσης. Η ελληνική μεριά σκεφτόταν ακραία σχέδια που περιελάμβαναν αυτονομία της Ιωνίας, ακόμα και κατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Σχέδια που δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν.

Η όλη κατάσταση μετατρέπει τον κεμαλικό στρατό σε φαβορί και οι υποψίες για την τουρκική αντεπίθεση λαμβάνουν σάρκα και οστά με την επίθεση στο Αφιόν Καραχισάρ τον Αύγουστου του 1922. Ο ελληνικός στρατός αιφνιδιάζεται, δεχόμενος ισχυρά πλήγματα και σταδιακά υποχωρεί από τις προβλεπόμενες γραμμές. Το μένος και το πάθος των Τούρκων είναι τόσο μεγάλο που κατορθώνουν μέσα σε λίγες ημέρες να κάμψουν την ελληνική αντίσταση. Σε μόλις δύο βδομάδες καταφέρνουν να οδηγήσουν τον αποδεκατισμένο ελληνικό στρατό πίσω στη Σμύρνη. Τέλη του μήνα εισέρχεται στην πόλη ο τουρκικός στρατός.

Τα όσα ακολούθησαν είναι ιδιαίτερα λυπητερά και γνωστά σε όλους μας και αυτά που διαδραματίστηκαν είναι πρωτόγνωρα και απάνθρωπα. Χιλιάδες κόσμου, στρατιώτες, απλοί πολίτες και γυναικόπαιδα προσπαθούν με κάθε τρόπο και μέσο να σωθούν από την τουρκική αγριότητα. Η φωτιά που είχε ξεσπάσει στην αρμένικη γειτονιά σύντομα επεκτάθηκε και στην λεηλατημένη ελληνική. Η στάση των Συμμάχων σε αυτό το φρικιαστικό σκηνικό ήταν αδιάφορη. Ο καθένας έψαχνε τρόπο να φύγει από εκεί στηριζόμενος αποκλειστικά στις δυνάμεις που του απέμεναν. Μέχρι τα μέσα του Σεπτεμβρίου είχε συντελεστεί η πιο μελανή σελίδα της ελληνικής ιστορίας, με τον ξεριζωμό χιλιάδων ανθρώπων και τον θάνατο άλλων τόσων. Έτσι κλείνει αυτό το κεφάλαιο της ελληνικής περιπέτειας στη Μ. Ασία. Μία περιπέτεια που ξεκίνησε ελπιδοφόρα και κατέληξε σε εθνική τραγωδία.

Κεφάλαιο 3ο: Ο συναισθηματικός κόσμος των οπλιτών

Έχοντας οριοθετήσει τόσο το ερευνητικό όσο και το ιστορικό πλαίσιο μπορούμε να εμβαθύνουμε στην μελέτη του βιώματος της Μικρασιατικής εκστρατείας από την οπτική του Έλληνα στρατιώτη. Τα προσωπικά ημερολόγια περιέχουν κυρίως αναφορές στο σώμα τόσο ως ύλη όσο και ως συναίσθημα και αυτό το κεφάλαιο εστιάζει στο συναισθηματικό κόσμο.

3.1. Η υποδοχή των ηρώων στις πόλεις και τα χωριά

Στην πλειοψηφία των ημερολογίων που μελετήθηκαν παρατηρείται μία συσχέτιση των συναισθημάτων που βίωσαν οι στρατιώτες κατά την άφιξή τους στη Μ. Ασία. Ο ενθουσιασμός και οι αποθεωτικές υποδοχές περιγράφονται λεπτομερώς από τους περισσότερους οπλίτες. *«Η συγκίνησις και ο ενθουσιασμός […] είναι ανώτερα πάσης περιγραφής»*[33] και αυτό διατυπώνεται από τις μαρτυρίες των πρωταγωνιστών.

Ο κάθε στρατιώτης είναι ένας μοναδικός άνθρωπος και ο καθένας εστιάζει σε αυτό που κατά την γνώμη του αξίζει αναφοράς. Για παράδειγμα, στο ημερολόγιο του λοχία Δημήτριου Αρβανίτη η αποβίβαση στη Σμύρνη παίρνει την μορφή στρατιωτικής περιγραφής με την προσθήκη της συναισθηματικής του πινελιάς: *«[…] ήρξατο η απόβασις των στρατευμάτων εκ δύο σημείων, από της Αρτάκης και από της Πανόρμου»,* για να καταλήξει στην υποδοχή *«μετά δακρύων χαράς και συγκινήσεως»* που έγινε στον Πάνορμο, επισημαίνοντας τα χαλιά που στρώθηκαν για την υποδοχή και την δοξολογία που έλαβε μέρος, εκφράζοντας ταυτόχρονα και το προσωπικό του συναίσθημα λέγοντας: *«Όποιος δεν ηυτύχησε να παραστή μάρτυς μιας τοιάυτης εκχειλίσεως χαράς και συγκινήσεως, δεν δύναται να φαντανσθή το ύψος των τοιούτων στιγμών…»*.[34] Ο Χ. Καραγιάννης ήταν στρατιώτης που συμμετείχε στις επιχειρήσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και στην εκστρατεία στην Ουκρανία, επομένως είχε ιδιαίτερα πολεμικά βιώματα. Γι' αυτό και τοποθετείται τόσο σε στρατιωτικό όσο και σε συναισθηματικό επίπεδο για την απόβαση στη Σμύρνη: *«Μπήκαμε σε τετράδες και με το εν δυο πήγαμε πιο μέσα, στον σιδηροδρομικό σταθμό Αϊδινίου […]*

[33] ΓΕΣ (Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού), *Επίτιμος ιστορία της εις Μικράν Ασίαν εκστρατείας*, Αθήνα, 1967, σ. 17
[34] Δημήτριος Αρβανίτης, *Εκστρατεία Μικράς Ασίας*, επιμ. Αργύρης Βουρνάς, Συλλογές, Αθήνα, 2006, σ. 19 - 20

Ακούσαμε τις καμπάνες της πόλης […] Μας δέχτηκαν με ζητωκραυγές […] Είχαμε και εμείς τα κέφια μας, τραγουδούσαμε».[35]

Άλλες περιγραφές επικεντρώνονται ξεκάθαρα στο συναισθηματικό κομμάτι κατά την υποδοχή που γνώρισαν. Ο οπλίτης Παναγιωτόπουλος Αλέκος, ο οποίος ήταν μέλος της στρατιωτικής μουσικής, αναφέρει: *«Οι Έλληνες της Σμύρνης μας καμάρωναν και μας έδειχναν μεγάλη αγάπη»* διατυπώνοντας και την συγκίνηση που ο ίδιος ένιωθε μέσα σε αυτό το κλίμα. Και για να ενισχύσει αυτό το συναίσθημα περιγράφει ένα περιστατικό το οποίο αποδεικνύει την αγάπη του κόσμου, όταν αυτός είχε την ανάγκη φαρμακευτικής περίθαλψης και ο φαρμακοποιός δεν του ζήτησε χρήματα.[36] Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο στρατιώτης Πρινιωτάκης Παντελής, του οποίου ο στρατιωτικός βίος ξεκινάει από το κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Οι περιγραφές για την υποδοχή που γνώρισε στην Σμύρνη και τα γύρω χωριά είναι τόσο έντονες, που μαρτυρούν την θετική επιρροή της στην ψυχολογία του. Στέκεται στον ενθουσιασμό και τις ζητωκραυγές του πλήθους, με την δική του συγκίνηση να είναι ιδιαίτερα έντονη: *«ουκ ολίγα συγκινητικά επεισόδια ενθουσιασμού έλαβαν χώραν»* με ποιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την φιλοξενία που τους παρείχαν οι κάτοικοι «*με δάκρυα, γλυκά και ποτό».*[37]

Αυτός ο ενθουσιασμός ανταποκρίνονταν στην γενικότερη ατμόσφαιρα που επικρατούσε στα παράλια της Μ. Ασίας. Η πληθώρα ιστορικών αναφορών για την υποδοχή των Ελλήνων στρατιωτών καταλήγουν στο κοινό συμπέρασμα, που δεν είναι άλλο από την συγκίνηση σε όλο της το μεγαλείο. Υπήρχαν όμως, και στρατιώτες που δεν εστίασαν σε μεγάλο βαθμό στην υποδοχή αυτή, κυρίως εξαιτίας του γεγονότος της καθυστερημένης μετάβασης τους στη Μ. Ασία, όπως ο Ν. Βασιλικός και ο Γερμανός Παπαπαναγιώτου. Ο πρώτος μετέβη στη Σμύρνη το 1920, καθώς μέχρι τότε υπηρετούσε σε μονάδα στην Μυτιλήνη. Εστιάζει κυρίως στα συναισθήματα που έχουν να κάνουν με το φόβο του αγνώστου που θα συναντήσει στη Μ. Ασία, ελπίζοντας σε μία καλή τοποθέτηση.[38] Ο δεύτερος εκτελούσε χρέη αρχιμανδρίτη στις ΗΠΑ και βρέθηκε στο Μακεδονικό Μέτωπο υπό τη θέση του στρατιωτικού ιερέα. Στη Σμύρνη έφτασε αρχές του 1920 και η πρώτη αναφορά τού είναι λίγο διαφορετική. Περιγράφει τις προετοιμασίες που γίνονταν στην πόλη, η οποία μετατρέπονταν σε *«βάσιν πολεμικής πόλεως».* Τέλος, οι αναφορές για την υποδοχή

[35] Καραγιάννης, ό.π., σ. 113 - 115
[36] Τιμολέων Κουτσουράδης, *Ημερολόγια και απομνημονεύματα κατώτερων αξιωματικών και οπλιτών της Μικρασιατικής εκστρατείας*, Συλλογές, Αθήνα, 2009, σ. 100 - 101
[37] Στο ίδιο, σ. 146
[38] Νίκος Βασιλικός, *Το ημερολόγιο της Μικρασιατικής Εκστρατείας, Επιλεγόμενα: Η δίκη των εξ*, επιμ. Βασίλης Βασιλικός, Πατάκη, Αθήνα, 2018, σ. 32 - 33

που επεφύλασσαν οι κάτοικοι δεν περιορίζονται μόνο στην Σμύρνη και τα περίχωρα. Με την προέλαση του ελληνικού στρατού οι κάτοικοι στα απελευθερωμένα χωριά τους υποδέχονταν με ανάλογο τρόπο. Όπως καταγράφει ο στρατιώτης Κατσιούλης Θεόδωρος, από το πόστο του γραφέα, για την υποδοχή στην Κιουτάχεια το 1921 *«οι κάτοικοι ενθαρρυθέντες και κλαίγοντες…μας υποδέχονται».*[39]

Η συγκίνηση είναι το κυρίαρχο αρχικό συναίσθημα που εντοπίζεται στους περισσότερους στρατιώτες, λειτουργώντας τονωτικά για το ηθικό των μαχητών. Οπλίτες με διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο και θέση στο στράτευμα έχουν μία κοινή αναφορά στο συναίσθημα, με τον καθένα να το βιώνει αναλόγως στο αντίστοιχο συναισθηματικό του πλαίσιο.

3.2. Η φρίκη του πολέμου στον συναισθηματικό τους κόσμο

Τα συναισθήματα βρίσκονται στην καρδιά κάθε ανθρώπινης εμπειρίας. Αρκετοί όμως, ιστορικοί τα έχουν στο παρελθόν αντιμετωπίσει ως υποπροϊόντα της ιστορικής έρευνας.[40] Ωστόσο, μέσω των γραπτών μαρτυριών μπορούμε να κατανοήσουμε το σκεπτικό τους και τα συναισθήματα που βίωναν εκείνη τη χρονική στιγμή. Έτσι λοιπόν, παρατηρούμε περιγραφές που εστιάζουν στον ενθουσιασμό και αντιστρόφως στο φόβο για μία μάχη, στο μίσος ή τον ηρωισμό στο μέτωπο, στο πένθος και τις φρικαλεότητες που λαμβάνουν χώρα, επηρεάζοντας αντίστοιχα τον συναισθηματικό κόσμο και το ηθικό των μαχητών.

Στην προκειμένη περίπτωση μελέτης παρατηρούμε πως τα συναισθήματα συμβαδίζουν με την πορεία των γεγονότων. Η αποθεωτική υποδοχή που επιφύλασσαν οι κάτοικοι των μικρασιατικών παραλίων αποτέλεσε μία τονωτική ένεση στο ηθικό των Ελλήνων πολεμιστών και σε συνδυασμό με τις πρώτες επιτυχίες, μέχρι το καλοκαίρι του 1920, διαμόρφωσε μία άριστη ψυχολογία στο στράτευμα. Αυτή συνεχίστηκε και στις επελάσεις του 1921, η οποία όμως άρχισε να καταρρέει το καλοκαίρι του 1922. Αυτή η συναισθηματική ακολουθία εντοπίζεται στην πλειοψηφία του στρατεύματος. Οι αναφορές μέχρι το 1921 εστιάζουν στο ακμαίο ηθικό, το οποίο ενσωματώνεται στο στρατιωτικό πλαίσιο με εκτενείς περιγραφές των στρατιωτικών γεγονότων.

[39] Κουτσουράδης, ό.π., σ. 73 και 123
[40] Joanna, Bourke, *Fear. A Cultural History*, Virago Press, Great Britain, 2005, σ. 6-7

«Η ελληνική ανδρεία θαυματουργεί»[41] τονίζει ο Θ. Κατσιούλης κατά τις επιχειρήσεις του 1921 και αυτή η φράση συμπυκνώνει το γενικότερο ηθικό των Ελλήνων μαχητών, ενώ ο Δ. Αρβανίτης τονίζει επανειλημμένα το ακμαίο ηθικό των στρατιωτών σε κάθε μάχη, με το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την αναφορά τού για τη μάχη του Σεβρή τον Αύγουστο του 1921 λέγοντας: «*οι Στρατιώται […] έμειναν ακλόνητοι εις τας θέσεις των, επιδειξάμενοι απαράμιλλον ανδρείαν, αυτοθυσίαν, αυταπάρνησιν και ορμητικότητα, προξενήσαντες άμα εις τας τάξεις των Τούρκων μεγίστην φθοράν*».[42]

Για το εξυψωμένο ηθικό δεν ευθύνονται μόνο οι επιτυχίες. Πολλοί αξιωματικοί επέδειξαν ανδρεία στο μέτωπο, η οποία λειτουργούσε ως κινητήριος δύναμη στο ηθικό. Ο ιερέας Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ γράφει για τον συνταγματάρχη τού: *«η παρουσία του ζωογονεί και το θάρρους του αψηφούντος τας σφαίρας τους εμψυχώνει»*, ενώ ο οπλίτης Μουστάκης Βασίλειος τονίζει για τον δικό του, πως ο λόγος του στη διάρκεια της μάχης στο Τουλού Μπουνάρ θύμισε κάτι από Λεωνίδα στις Θερμοπύλες λέγοντας χαρακτηριστικά: *«μας σηκώθηκε η τρίχα»*.[43]

Βέβαια, δεν πρέπει να συγχέουμε το ηθικό με το συναίσθημα, καθώς το πρώτο σχετίζεται με την ψυχική δύναμη σε δύσκολες περιόδους, ενώ το δεύτερο με τον εσωτερικό κόσμο του καθενός. Ναι, το ηθικό ήταν ακμαίο, όμως τα συναισθήματα εναλλάσσονταν με ξέφρενους ρυθμούς. Σε ορισμένους στρατιώτες παρατηρείται ο ενθουσιασμός για μία μάχη. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από την ανάγκη για καινούργιες εμπειρίες που ο πόλεμος μπορεί να δώσει στους άνδρες, όσο και για τη δράση την οποία αυτοί συνδέουν με την περιπέτεια.[44] Ίσως και από το γεγονός πως είχαμε ένα έμπειρο στράτευμα, με την αντίστοιχη πίστη στην αποτελεσματικότητά του, δίνοντας την ώθηση και στους νέους να επιθυμούν τη συμμετοχή σε μία μάχη. Όπως γράφει ο Δημήτρης Κεφαλογιάννης: *«Είχα επιθυμία, επιθυμία μεγάλη να τύχω εις μίαν μάχην»*.[45]

Όμως, το κύριο συναίσθημα που εντοπίζεται σε τέτοιες καταστάσεις είναι αυτό του φόβου. Ιδιαίτερα ο φόβος του θανάτου κυριαρχεί στις καταγραφές των στρατιωτών. Ο φόβος είναι ένα έντονο συναίσθημα που μπορεί να λειτουργήσει διαφορετικά στον κάθε άνθρωπο, είτε θετικά είτε αρνητικά. Ο μικρασιάτης οπλίτης Χαράλαμπος Πληζιώτης

---

[41] Κουτσουράδης, ό.π., σ. 70
[42] Αρβανίτης, ό.π., σ. 32
[43] Κουτσουράδης, ό.π., σ. 34 και 95
[44] Meyer, ό.π., σ. 64
[45] Δημήτριος Κεφαλογιάννης, *Οδοιπορικό. Σμύρνη, Ιούνιος 1920 – Νικομήδεια, Ιανουάριος 1921*. Πρόλογος: Γιάννης Κεφαλογιάννης, Εισαγωγή: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Επιμ. Αγγελική Καραπάνου-Παλόγλου, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα, 2005, σ. 45

αναφέρεται στον φόβο της πιθανής απώλειας της ζωής του λέγοντας: *«Τετέλεσται! Είναι πλέον η τελευταία μου μέρα. Τα αποχαιρέτησα όλα όσα είχα αγαπήσει σαυτόν τον κόσμο!»* ενώ ο λοχίας Μιχάλης Παπαδάκης επικαλείται τα θεία να τον βοηθήσουν. Στον αντίποδα η αναφορά του Κύπριου στρατιώτη Σταύρου Χριστοδουλίδη δείχνει πως ο φόβος λειτουργούσε ενθαρρυντικά για την ολοκλήρωση της αποστολής του τάγματός του.[46] Επιπρόσθετα, ο φόβος λειτουργεί και ως προσπάθεια φυγής από την εκάστοτε δύσκολη κατάσταση. Με αυτή τη λογική αρκετοί ήταν οι στρατιώτες που λιποτάκτησαν την τριετία 1919 – 1922. Ο ακριβείς αριθμοί δεν μπορούν να υπολογιστούν καθώς πολλοί θεωρήθηκαν νεκροί ή αιχμάλωτοι. Η πλειοψηφία των αναφορών γι' αυτό το θέμα εστιάζουν κυρίως στις στιγμές του Αυγούστου του 1922, όταν ξέσπασε η τουρκική αντεπίθεση και καταγράφηκε μεγάλος αριθμός λιποταξιών. Η λιποταξία δεν ήταν η μόνη διέξοδος από το μέτωπο. Είχαν χρησιμοποιηθεί πολλά τεχνάσματα ώστε να επιτευχθεί διπλός στόχος: και να μην θεωρηθούν λιποτάκτες αλλά και να αποχωρήσουν από το μέτωπο.[47] Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των τεχνασμάτων παρουσιάζει ο Χ. Καραγιάννης στο ημερολόγιό του, κατά το οποίο ένας συνάδελφός του επικαλέστηκε τραυματισμό από δαγκωματιές σκύλων. Όπως προβλεπόταν, ο τραυματίας γύρισε στη Σμύρνη για περίθαλψη. Αλλά στην πορεία αποκαλύφθηκε πως οι δαγκωματιές και τα σημάδια έγιναν από τον ίδιο με τη χρήση κοφτερών ξύλων![48] Βλέπουμε επομένως, πως ο φόβος επηρεάζει διαφορετικά τον κάθε στρατιώτη και αποτελεί προϊόν συνδυασμού εξωγενών και εσωτερικών παραγόντων.

Τα γεγονότα που επηρέαζαν στο μέγιστο βαθμό τον συναισθηματικό κόσμο εντοπίζονται στις φρικαλεότητες του πολέμου και στο ίδιο το βίωμα μιας πολεμικής σύγκρουσης. Οι ανατριχιαστικές εικόνες στο μέτωπο, με διεξοδική περιγραφή όλων των ακροτήτων, δημιουργούν ένα αίσθημα δυσφορίας στον αναγνώστη, πόσο μάλλον στον ίδιο τον πρωταγωνιστή. Τα ημερολόγια αποτελούν τόπους στους οποίους καταγράφεται η φρίκη του πολέμου και ειδικά η φρίκη του θανάτου στο πεδίο μάχης.[49] Βάσει της παρούσας μελέτης, τα κομμάτια που εστιάζουν στην φρίκη του πολέμου μπορούν να ομαδοποιηθούν στις εξής κατηγορίες:

α. στην εικόνα των τραυματιών και των αιχμαλώτων
β. στο μίσος των δύο αντιπάλων
γ. στην θέα του θανάτου μετά από μία σύγκρουση

[46] Κουτσουράδης, ό.π., σ. 144 και 178
[47] Βασικό τέχνασμα οι μεταθέσεις τις οποίες ζητούσαν, δηλώνοντας ψευδή στοιχεία.
[48] Καραγιάννης, ό.π., σ. 230
[49] Meyer, ό.π.. σ. 57

δ. και στην ίδια την πολεμική σύγκρουση.

Η εικόνα των τραυματιών είναι έντονη και έχει χαραχθεί στην μνήμη των στρατιωτών, καθώς σε όλα τα υπό μελέτη ημερολόγια συναντήσαμε έστω μία αναφορά. Πρόκειται για σκληρές και βάρβαρες περιγραφές στις οποίες δεν χρειάζεται να επιμείνουμε. Ενδεικτικά αξίζει να αναφερθεί η μαρτυρία του Χ. Καραγιάννη που αντιπροσωπεύει την γενικότερη εικόνα των τραυματιών: *«οι τραυματισμένοι δεν έπαυαν ούτε στιγμή να φωνάζουν, να κλαίνε, να ζητούν βοήθεια από την μάνα τους […] από την Παναγία. Πιο πολύ συγκινούν εκείνοι που έμειναν δίχως χέρια, δίχως πόδια, δίχως μάτια και βογκούν ή λένε ασυναρτησίες»*[50]. Αντίστοιχες είναι και οι περιγραφές στην εικόνα του θανάτου, ειδικά στα πεδία των μαχών. Χαρακτηριστική είναι του Ν. Βασιλικού κατά τις επιχειρήσεις του 1920. Παραθέτει λεπτομερώς την εικόνα του μετώπου γράφοντας *«το πεδίον της μάχης παρέχει οικτρόν θέαμα. Χέρια κομμένα, σώματα φρικωδώς ακρωτηριασμένα, γάζες αιματωμένες»*, ενώ σε άλλο σημείο αναφέρει *«σύννεφα μαύρα από μύγες απομυζούν τα πτώματα των πολεμιστών…πτώματα τυμπανιαία και αποσυντεθειμένα…κατά σωρούς εγκαταλελειμμένα όπλα»*.[51] Ορισμένοι αποφεύγουν να αναφερθούν λεπτομερώς στην φρικιαστική εικόνα αυτή, μετριάζοντας τις περιγραφές, όπως ο Δ. Κεφαλογιάννης που στέκεται στον στρατιωτικό εξοπλισμό που άφησαν οι νεκροί στη μάχη.[52] Περιορίζονται δηλαδή, σε διατυπώσεις απλών λέξεων όπως, συγκίνηση, θλίψη, πόνος κ.α., κρατώντας συναισθηματική απόσταση από το φρικτό θέαμα. Αυτό οφείλεται εν μέρει στην αλλαγή που συντέλεσε ο πόλεμος στον ψυχικό τους κόσμο, μετατρέποντάς τους σε ψυχρά όντα, τυπικά και αδιάφορα στις αφηγήσεις τους. Κατά τον Harman ο θάνατος έχει γίνει για τους πολεμιστές κάτι το φυσικό, χωρίς να τους αγγίζει.[53] Πολύ πιθανόν αυτή η στάση να εξαρτάται και από τις εμπειρίες του καθενός (π.χ. τα χρόνια των στρατιωτικών αγώνων), από τον χαρακτήρα τους, από τις δυσκολίες στην διαβίωση και από τον βαθμό εμπλοκής τους στις μάχες.

Σχετικά με τις πολεμικές συγκρούσεις, αυτές περιγράφονται διεξοδικά στην πλειοψηφία των στρατιωτών. Η αναλυτική περιγραφή αποδεικνύει πως οι ιστορίες αυτές γράφτηκαν μεταγενέστερα και όχι κατά τη διάρκεια της μάχης. Και πολύ λογικό καθώς την στιγμή της μάχης το τελευταίο που σκεφτόντουσαν ήταν η καταγραφή των γεγονότων. Μετά το πέρας της ή ακόμα και μέρες αργότερα συμπλήρωναν τις σελίδες των συγκρούσεων. Γι' αυτό και πολλά στοιχεία χαρακτηρίζονται από υπερβολή, αδιανόητο ηρωισμό και τεράστιο

[50] Καραγιάννης, ό.π., σ. 126 - 127
[51] Βασιλικός, ό.π., σ. 42 και 106
[52] Κουτσουράδης, ό.π., σ. 75
[53] Dominic Harman, *Truth About Men in the Front Line': Imagining the Experience of War in Memoirs of the Western Front*. University of Sussex Journal of Contemporary History, 2001, σ. 7-9

πάθος που δεν συνάδουν με το ύφος του πρωταγωνιστή, ο οποίος επικαλείται συχνά και την μεγάλη τύχη που είχε. Επιπλέον, σε αυτές τις καταγραφές σημαντικό ρόλο έπαιζε και ο ενθουσιασμός των στρατιωτών για τις επικείμενες συγκρούσεις. Ένα άλλο στοιχείο που αναδείχθηκε από τη μελέτη είναι το πως επηρέαζε το αποτέλεσμα μιας σύγκρουσης το περιεχόμενο των ημερολογίων. Οι περισσότερες αναφορές μέχρι το 1921 παρατίθενται με ακρίβεια. Το γεγονός πως ο ελληνικός στρατός σημείωνε επιτυχίες σίγουρα επηρέαζε την συγγραφή. Αντίστροφα, στις ήττες του 1922 οι λεπτομέρειες των συγκρούσεων είναι πενιχρές έως ανύπαρκτες, καθώς οι στρατιώτες επικεντρώνονται στην προσωπική τους σωτηρία.

Όσον αφορά το μίσος των δύο αντιμαχόμενων λογικό είναι, από τη στιγμή που η μελέτη επικεντρώνεται στους Έλληνες στρατιώτες, να έχουμε εκτενείς περιγραφές για τα έκτροπα των Τούρκων ανδρών. Για να δημιουργείται μίσος πρέπει να υπάρχει και συναισθηματική εμπλοκή. Εξάλλου, οι σχέσεις των δύο χωρών χαρακτηρίζονταν από μίσος χρόνων, που τα εδάφη της Μ. Ασίας έδωσαν την αφορμή να ξεσπάσουν θηριωδίες, εκατέρωθεν, εκτονώνοντας αυτό το μίσος που χρόνια κουβαλούσαν στις ψυχές τους. Το μίσος και οι ακρότητες συντηρούνταν και από την ανάγκη των στρατιωτών να εκτονώσουν στα πεδία των μαχών τα συναισθήματά τους. Συναισθήματα που συχνά έπαιρναν εκδικητικό χαρακτήρα. Επιπρόσθετα, ο κίνδυνος απώλειας φίλων-συντρόφων ανάγκαζε τους μαχητές να σκοτώνουν λόγω αγάπης για την ομάδα, παρά από μίσος. Η αγάπη για τους συναδέλφους θεωρούνταν ως το δυνατότερο κίνητρο για την δολοφονική επιθετικότητα εναντίον ενός εχθρού που απειλούσε αυτή την σχέση.[54] Όπως είχε πει και ο Ν. Καζαντζάκης *«αν μπορείς κοίταξε τον φόβο κατάματα και ο φόβος θα φοβηθεί και θα φύγει»*. Κάτι τέτοιο ίσχυε και στη Μ. Ασία. Και οι δύο λαοί φοβόντουσαν. Το ζητούμενο ήταν ποιος θα φοβηθεί περισσότερο. Και οι κτηνωδίες ήταν μία προσπάθεια εκφοβισμού του αντιπάλου. Μία φρικιαστική περιγραφή αυτού του μίσους μας δίνει ο οπλίτης Ι. Α. Βερνάρδου λέγοντας: *«οι σοφέρ σφαγμένοι σαν αρνιά […] άλλοι σκοτωμένοι και άλλοι ψημένοι στη φωτιά»,* ενώ ο στρατιωτικός ιερέας προσθέτει: *«[…] έκειτο εκτάδην ο Έλλην φρουρός, ον είχον φονεύσει οι επιτιθέντες Τσέτες δια μαχαιρών και τον είχον παραμορφώσει […] Δύο παιδιά, το μεν δέκα πέντε ετών, το δε μόλις δέκα ετών, ήσαν νεκρά».* Ο υποδεκανέας Ιωάννης Βέλκου παραθέτει μία ανατριχιαστική περιγραφή του τουρκικού μίσους, σύμφωνα με την οποία οι Τούρκοι βίαζαν γυναίκες και τις τραυμάτιζαν στα γεννητικά όργανα με σκοπό να μην γεννηθούν νέοι Έλληνες.[55] Πραγματικά μία απάνθρωπη περιγραφή! Ωστόσο, παρατηρήθηκε και μικρός

[54] Joanna Bourke, *An Intimate History of Killing. Face to Face Killing in Twentieth Century Warfare*, Granta Books, London, 1999, σ. 141
[55] Κουτσουράδης, ό.π., σ. 40, 46 και 141

αριθμός Ελλήνων στρατιωτών που στάθηκαν και στα ελληνικά έκτροπα όπως ο Βάιος Παπαευθυμίου που με χαρά αναφέρει: *«εκδιώξαμε τους Τουρκαλάδες […] κάψαμε […] καμιά 30αριά χωριά και πήραμε 1000 γιδοπρόβατα»*[56], ενώ αρκετοί αναφέρονται στο πλιάτσικο που έκαναν οι Έλληνες στρατιώτες όποτε περνούσαν από τα Τουρκικά χωριά. Το κατά πόσο ισχύουν όλα αυτά δεν μπορούμε να το κρίνουμε, αλλά μπορούμε να έχουμε μία εμπεριστατωμένη εικόνα για τις αγριότητες που οφείλονταν στο μίσος των δύο αντιπάλων.

Η φρίκη του βιώματος του πολέμου είναι κάτι που δεν μπορείς να καταλάβεις αν δεν το ζήσεις. Ο πόλεμος σε μεταμορφώνει τόσο σε συναισθηματικό όσο και σε σωματικό επίπεδο. Άλλωστε, πολλοί στρατιώτες στέκονται σε αυτοκτονίες συναδέλφων που δεν μπόρεσαν να αντέξουν αυτή την κατάσταση. Άλλοι πάλι, οδηγήθηκαν στην παραφροσύνη και την τρέλα. Πολλοί στην αδιαφορία και την αναισθησία, ενώ ορισμένοι στην ευαισθησία. Ο Ν. Βασιλικός διερωτάται, με την φωνή της λογικής, εν μέσω συναισθηματικής φόρτισης, αυτό που πρέπει να κρατήσουμε από την φρίκη του πολέμου: *«Ω πόλεμε, πόλεμε. Πότε επιτέλους αι φρικαλεότητές σου θα σωφρονίσουν τους ηγέτας των λαών ή μάλλον αυτούς τους λαούς εναντίον των οποίων εκσπάς την θανάσιμον μήνιν σου, όπως αποφεύγωσι την εκλογήν σου ως μέσου λύσεως των ποικίλλων διαφορών των; Ω μανούλες […] που είστε να δείτε τους θαλερούς βλαστούς σας […] πόσο άσπλαχνα τους έκοψε το κοφτερό του Χάρου δρεπάνι από το δέντρο της ζωής […];»*. [57]

3.3. Οι σχέσεις μεταξύ των Ελλήνων στρατιωτών

Μία πολύ ενδιαφέρουσα άποψη αναφέρει πως οι άνδρες που συμμετέχουν σε έναν πόλεμο, αρχικά πιστεύουν πως μάχονται για την κοινότητα του έθνους. Όσο όμως οι βιαιοπραγίες συνεχίζονται, η ιδέα του έθνους αντικαθίσταται από την κοινότητα των συμπολεμιστών, η οποία αποκτά τη μορφή μιας πιο οικείας και απτής συλλογικότητας.[58] Η συντροφικότητα και οι φιλίες που αναπτύσσονται στο μέτωπο είναι ισχυρές και κάνουν πιο ανθρώπινη την εμπόλεμη κατάσταση, αναλαμβάνοντας τον ρόλο της οικογένειας.

Η ιδιότυπη οικογένεια που δημιουργείται περιλαμβάνει σχεδόν όλες τις έννοιες που συναντάμε σε μία κανονική, προσφέροντας θαλπωρή, αγάπη και συντροφιά στον

[56] Στο ίδιο, σ. 118
[57] Βασιλικός, ό.π., σ. 106
[58] Timothy Ashplant, *Fractured Loyalties: Masculinity, Class and Politics in Britain 1900-1930*, Rivers Oram Press, London, Chicago & Sydney, 2007, σ. 78

στρατιώτη. Έννοιες τις οποίες έχει τεράστια ανάγκη να νιώσει όντας μήνες μακριά από την πραγματική του οικογένεια. Ακόμα και οι φιλονικίες είναι μέσα στο πρόγραμμα. Το πόσο σημαντική ήταν αυτή η συντροφικότητα φαίνεται ξεκάθαρα στα ημερολόγια, καθώς στη πλειοψηφία τους υπάρχουν αναφορές για τις σχέσεις που αναπτύσσονταν στο στράτευμα. Σε όσα μελετήθηκαν, παρατηρήθηκε πως δεν υπήρχε έστω και ένας στρατιώτης που δεν δημιούργησε ισχυρές φιλίες την τριετία 1919 – 1922, με αποτέλεσμα να δομούνται σχέσεις αλληλεξάρτησης ανάμεσά τους. Ειδικά όταν ο ¨κολλητός¨ απουσίαζε, είτε λόγω μετάθεσης είτε λόγω θανάτου στο πεδίο της μάχης, η απουσία αυτή πονούσε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εντοπίζουμε στο ημερολόγιο του Χ. Πληζιώτη, ο οποίος αναφέρεται τακτικά στους φίλους του, λέγοντας: *«θυμηθήκαμε και τον Πεζάρον, καλή του ώρα, εάν ήτο εδώ θα τραγουδούσαμε και λίγο, αλλά εκείνος τώρα είναι στο σπίτι του και κοντά στη μικρή του»,*[59] μαρτυρώντας το κενό που δημιούργησε στον συναισθηματικό του κόσμο η απουσία του φίλου του. Επίσης, συνεχείς αναφορές για την σχέση με τους φίλους του εντοπίζουμε και στο ημερολόγιο του Ν. Βασιλικού, του οποίου η θητεία στη Μ. Ασία ήταν εξαρτώμενη από τις φιλίες που δημιουργήθηκαν εκεί. Ιδιαίτερη συγκινητική ήταν η περιγραφή της αντάμωσης μετά από μήνες με κάποιον κολλητό Γιώργο*: «[…]ρίχνομαι στην αγκαλιά του. Στιγμές, αξέχαστες, συγκινητικές μιας συναντήσεως ιστορικής στα βάθη της Ασίας».* [60] Τα λεγόμενα των στρατιωτών για τους φίλους τους επικεντρώνονται στο πως κυλούσε μαζί τους η στρατιωτική ζωή. Μέσω αυτής της εστίασης ουσιαστικά προσπαθούν να μοιράσουν ανάλογα τα βάρη και τις δυσκολίες που βίωναν, προσπαθώντας να μην ξεχνάνε πως όλα αυτά δεν τα ζουν μόνοι τους και μόνο αυτοί.

Η συντροφικότητα επεκτείνεται και στην έννοια της συλλογικότητας που προσφέρει μια οικογένεια. Όπως γράφει ο Χ. Καραγιάννης: *«χάρηκα που το μοιράστηκα με συναδέλφους»*, αναφερόμενος στο καλό φρέσκο ψάρι που έφαγε, ενώ σε άλλο σημείο ευχαριστεί μία άλλη διμοιρία που τους προσφέρει κρέας.[61] Συμπεραίνουμε, πως αυτές οι σχέσεις δεν περιορίζονταν μόνο στις προσωπικές φιλίες που ο καθένας έπλαθε εκεί. Πρόκειται για σχέσεις που δημιουργούνται σε όλο το στράτευμα με την αλληλεγγύη και την βοήθεια στον συνάδελφο να έχουν εξέχουσα θέση στην ζωή των οπλιτών. Και αυτή η αλληλεγγύη γίνεται αντιληπτή κυρίως, στα πεδία των πολεμικών συγκρούσεων, όπου η βοήθεια μεταξύ των συναδέλφων θεωρείτο κάτι αυτονόητο. Οι αναφορές για παροχή αγαθών, ιατρικής βοήθειας και πολεμικού υλικού κατά την εκστρατεία είναι συχνό

[59] Χαράλαμπος Πληζιώτης, *Αναμνήσεις του μετώπου 1920-1921 (Μικρά Ασία – Θράκη),* Επιμέλεια: Ματούλα Ρίζου-Κουρούπου, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα, 1991, σ.107
[60] Βασιλικός, ό.π., σ. 73
[61] Καραγιάννης, ό.π., σ. 177

φαινόμενο ανάμεσα στους στρατιώτες. Στις μάχες ο καθένας κοιτάει να βοηθήσει και τον συμπολεμιστή, είτε αυτός έχει τραυματιστεί είτε έχει ανάγκη από κάτι. Όπως παραθέτει στις σελίδες του ημερολογίου του ο ιατρός Παναγιώτης Παναγιωτόπουλος, γίνεται αντιληπτή η αγωνία που βίωνε στην προσπάθεια να σώσει όσους περισσότερους συναδέλφους μπορούσε με τα πενιχρά μέσα που διέθετε.[62] Βέβαια, σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση αυτών των σχέσεων έπαιζε πάλι το ηθικό του ελληνικού στρατού, που λόγω των συνεχόμενων επιτυχιών ένιωθε πως είναι άτρωτος. Γι' αυτό και παρατηρούμε μία διαφορετική εικόνα μεταξύ των στρατιωτών στην υποχώρηση του 1922, όπου επικρατεί η φράση ¨ο σώζων εαυτόν σωθήτω¨.

Ασφαλώς υπήρχαν και εξαιρέσεις σε αυτό το κλίμα που παρουσιαζόταν. Όταν συγκεντρώνονται τόσες χιλιάδες άνθρωποι σ' ένα μέρος είναι απολύτως φυσικό να βλέπουμε όλες τις πιθανές συμπεριφορές. Έτσι, εντοπίζονται αναφορές για ληστείες μεταξύ συναδέλφων, φιλονικίες και διαφωνίες στην καθημερινότητά τους. Ένα περιστατικό φιλονικίας περιγράφει ο οπλίτης Γλεντής Αθ. Κωνσταντίνου, όταν κατά τον τραυματισμό του οι δύο τραυματιοφορείς που τον μετέφεραν ήρθαν σε λεκτική σύγκρουση. Ο ένας παραπονιόταν πως λόγω υπερκόπωσης αδυνατούσε να τον κουβαλήσει, ενώ ο δεύτερος, πεισματικά, επέμενε να μην τον εγκαταλείψουν αβοήθητο στο πεδίο της μάχης.[63] Λόγος φιλονικίας, κυρίως με τους αξιωματικούς, ήταν και οι πολιτικές συζητήσεις. Ο Ν. Βασιλικός παραθέτει χαρακτηριστικό περιστατικό, κατά το οποίο κατηγορήθηκε πως έσκισε εικόνα του βασιλιά και γι' αυτό το λόγο μετατέθηκε σε άλλο λόχο. Σε άλλο κομμάτι στέκεται στο κλέψιμο του παγουριού του, χαρακτηρίζοντάς την *«μεγαλυτέρα απώλεια»*, λόγω των συνθηκών που αντιμετώπιζαν το καλοκαίρι του 1921.[64] Άρα βλέπουμε, πως δεν ήταν πάντα όλα ρόδινα μεταξύ τους, και κατά την προσωπική μου άποψη απολύτως φυσιολογικό.

Ένα ακόμα στοιχείο που αναδείχθηκε αφορά τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν με τους ανωτέρους. Οι περισσότεροι στρατιώτες κρατούν μία απόσταση από τους αξιωματικούς, ασκώντας σκληρή κριτική για τις ενέργειές τους. Σωστές ή λανθασμένες δεν είχε σημασία. Θεωρούνταν ανίκανοι από την πλειοψηφία να φέρουν εις πέρας την αποστολή με επιτυχία και οι προσβλητικοί χαρακτηρισμοί στολίζουν με κάθε ευκαιρία το όνομά τους. Μία πιθανή εξήγηση γι' αυτή την στάση απορρέει από την αυταρχικότητα με την οποία λειτουργούσε το στράτευμα, προκαλώντας δυσφορία έως και απέχθεια για τα πρόσωπα των αξιωματικών. Επιπρόσθετα, η έλλειψη τροφής, επαρκούς ξεκούρασης και ιατρικής περίθαλψης είχε

[62] Κουτσουράδης, ό.π., σ. 108
[63] Στο ίδιο σ. 50
[64] Βασιλικός, ό.π., σ. 93 και 143

ονοματεπώνυμο. Αυτό των αξιωματικών. Σημαντική παράμετρος ήταν και η εξοικείωση που δημιουργήθηκε με τους ανωτέρους, η οποία ήταν αποτέλεσμα της πολύμηνης συμβίωσής τους. Επομένως, αυτόματα η προσπάθεια επιβολής των αξιωματικών καθιστούνταν αδύνατη. Και πάλι όμως, εντοπίζονται εξαιρέσεις, κυρίως σε ότι αφορά την στάση των αξιωματικών στο πολεμικό πεδίο, καθώς παρατηρείται μετά από μία στρατιωτική επιτυχία, αυτοί να εξυμνούνται, έχοντας αναλάβει τον ρόλο του ηγέτη και του προστάτη ¨πατέρα¨ για τους οπλίτες. Ο Ι. Βέλκου γράφει για τον συνταγματάρχη του πως *«είναι ένας γνήσιος απόγονος του Λεωνίδα»*[65], ενώ ο Δ. Αρβανίτης, σχετικά με την απώλεια του Συνταγματάρχη του, αναφέρει: *«ολόκληρο το σύνταγμα ελυπήθη κατάκαρδα δια την στέρηση ενός τοιούτου Συντ/ρχου»*. [66] Και αυτό είναι το σημαντικό που πρέπει να μείνει στον αναγνώστη. Πως την ώρα της μάχης, τα προσωπικά προβλήματα έμεναν πίσω στους καταυλισμούς, καθώς υπερίσχυε η ανδρική αλληλεγγύη μεταξύ των συμπολεμιστών.

Τέλος, ένα σημείο άξιο αναφοράς, το οποίο απορρέει από τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν εκείνη την περίοδο σχετίζεται με το πένθος για τους χαμένους στρατιώτες. Οι ανθρώπινες απώλειες στη μικρασιατική εκστρατεία ήταν μεγάλες και λογικό να προκαλούν πρωτόγνωρα συναισθήματα, λαμβάνοντας υπόψη και τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν. Έτσι, παρατηρείτε μία λεπτομερής αναφορά για τον αριθμό απωλειών από αρκετούς ημερολογιογράφους και για τις συνθήκες κατά τις οποίες έχασαν τη ζωή τους. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα οι περισσότεροι στρατιώτες να νιώθουν ευγνώμονες που αυτοί ζουν και να τιμούν τους αδικοχαμένους συναδέλφους τους, εξυμνώντας τον ηρωισμό που οι εκλιπόντες είχαν. Οι αναφορές για τον σεβασμό των στρατιωτών απέναντι στους νεκρούς χαρακτηρίζουν τα περισσότερα ημερολόγια. Επισημαίνει και πάλι ο Δ. Αρβανίτης, πως μπροστά στο θέαμα των νεκρών Ελλήνων στρατιωτών στον Σαγγάριο *«εγονυπετήσαμεν πάντες και προσηυχηθήμεν υπέρ των ψυχών των γενναίων μας ων τα λεβέντικα κορμιά είχαμε αφήσει εκεί πέρα μακράν»*[67], ενώ ο Χ. Καραγιάννης περιγράφει λεπτομερώς την διαδικασία με την οποία απέδωσαν τιμές στους νεκρούς μετά τη μάχη στο Τατάρκιοϊ το 1920, στην οποία συμμετείχαν και οι Έλληνες κάτοικοι της περιοχής.[68] Για όλους τους στρατιώτες οι τιμές στους νεκρούς ήταν κάτι επιβεβλημένο, ωθούμενο από την καρδιά. Αισθάνονταν λύπη και στεναχώρια, γνωρίζοντας ότι μπορεί να ήταν αυτοί στη θέση τους. Πάλι όμως, εντοπίζονται περιπτώσεις που μπροστά στον φόβο του θανάτου, οι τιμές στους νεκρούς

[65] Κουτσουράδης, ό.π., σ. 38
[66] Αρβανίτης, ό.π., σ. 59
[67] Στο ίδιο, σ. 37
[68] Καραγιάννης, ό.π., σ. 135

περνούσαν σε δεύτερη μοίρα. Αλλά σ' έναν πόλεμο το να αντισταθείς στις αξίες του καθήκοντος και της τιμής που η κοινωνία απαιτούσε ήταν κάτι εξαιρετικά δύσκολο.

3.4. Η αναπόληση της πατρίδας και των οικείων

Το παρόν υποκεφάλαιο θα μπορούσε να αποτελεί ένα ξεχωριστό, αυτόνομο, καθώς πρόκειται για ένα ευαίσθητο θέμα, που κρύβει πολλές ερμηνείες. Παρ' όλα αυτά επιχειρώ να παρουσιάσω τις παραμέτρους και όσα ανιχνεύθηκαν από την έρευνα των ημερολογίων, ώστε να ολοκληρώσω διεξοδικά την σκιαγράφηση του συναισθηματικού κόσμου των στρατιωτών.

Στην πλειοψηφία των ημερολογίων της μικρασιατικής εκστρατείας κυριαρχούν οι περιγραφές της στρατιωτικής ζωής και διαβίωσης, με τις αναφορές στο οικείο περιβάλλον να είναι σαφώς λιγότερες. Αυτό ουσιαστικά αποτελεί μία παρενέργεια του πολέμου στους στρατιώτες, κάνοντάς τους να απομακρύνονται από τους οικείους τους και να επικεντρώνονται στην εκπλήρωση των εθνικών τους καθηκόντων.[69] Ακόμα, ορισμένοι στρατιώτες επιλέγουν συνειδητά να κρύψουν τα συναισθήματα αυτά, ακολουθώντας την γραμμή της απλής καταγραφής των καθημερινών γεγονότων. Τα ευρήματα της έρευνας ταξινομούνται σε δύο κατηγορίες: η πρώτη σχετίζεται με τις αναφορές που συναντάμε για την πατρίδα, στην οποία η νοσταλγία είναι το κυρίαρχο συναίσθημα και η δεύτερη με τις επιστολές και τα γράμματα που λάμβαναν οι στρατιώτες από τους οικείους.

Η νοσταλγία για την πατρίδα και το σπίτι γίνεται ιδιαίτερα αισθητή όταν οι στρατιώτες διακατέχονται από μία μελαγχολική διάθεση, η οποία γίνεται εντονότερη κατά την περίοδο των εορτών. Ο Ν. Βασιλικός μας δίνει μια εικόνα γι' αυτή την μελαγχολία: *«Χριστούγεννα. Ξυπνάω πολύ σκυθρωπός. Μια μελαγχολία μου σφίγγει την καρδιά. Είναι ο τέταρτος χρόνος που γιορτάζω στον στρατό […] τα Χριστούγεννα»,* ενώ για το Πάσχα αναφέρει: *«Καιρός μουντός […] εταίριαζε θαυμάσια με την ψυχική μας διάθεση».*[70] Αυτή η ψυχολογία συναντάτε στην πλειοψηφία των στρατιωτών, οι οποίοι μέσα σε αυτό το κλίμα αναπολούν τους οικείους. Ο οπλίτης Δ. Κεφαλογιάννης γράφει με παράπονο: *«Από δωδεκάχρονο παιδί δεν έκανα μια εορτή με τους γονείς μου, με τ' αδέλφια μου»* [71], ενώ πολλοί νοσταλγούν τα αγαπημένα τους πρόσωπα, καταγράφοντας την αντίστιξη ανάμεσα στις

[69] Lucy Noakes, *War and the British. Gender, Memory and National Identity*, I.B. Tauris Publishers, New York & London, 1998, σ. 74
[70] Βασιλικός, ό.π., σ. 140 και 163
[71] Κεφαλογιάννης, ό.π., σ. 114

οικιακές και πολεμικές πρακτικές. Η αναπόληση των οικείων τις περιόδους των εορτών θεωρείται μία απολύτως φυσιολογική αντίδραση, καθώς σε όλους μας έχει τύχει να απουσιάζουμε από τους ανθρώπους μας σε κάποια γιορτή και μπορούμε να καταλάβουμε τα όποια συναισθήματα ένιωθαν.

Η νοσταλγία, όμως, δεν συναντάτε μόνο κατά τις εορτές. Στην μικρασιατική εκστρατεία ήταν σύνηθες το φαινόμενο στρατιώτες να πετυχαίνουν φίλους και γνωστούς από την πατρίδα. Σε τέτοιες συναντήσεις το πρώτο θέμα συζήτησης ήταν τα περασμένα χρόνια και τα κοινά τους βιώματα στην πατρίδα. Ο Ν. Βασιλικός ανταμώνει συχνά με γνωστούς και επιβεβαιώνει την άποψη αυτή: *« […] είμαστε μαζί με τον Σωτ. Μαρκιανόν […] Νοσταλγούμε την ήσυχη πατρίδα μας μακαρίζοντες τον εξάδελφό μας Γ. Μαρκιανό, ο οποίος μένει στη πατρίδα αποφεύγων όλα αυτά τα βάσανα».* [72] Ένας ακόμα παράγοντας αναπόλησης ήταν και οι ίδιες οι δυσκολίες που βίωναν στη Μ. Ασία, οι οποίες έκαναν τους στρατιώτες να σκέφτονται την πολιτική τους ζωής, της οποίας η καθημερινότητα δεν συγκρίνονταν με τις κακουχίες του πολέμου. Πάλι ο Ν. Βασιλικός μας δίνει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επαληθεύοντας την παραπάνω άποψη, ο οποίος είναι ο μοναδικός στρατιώτης από όσους μελετήθηκαν που αναπολεί σε τέτοιο βαθμό την ιδιαίτερη πατρίδα του (Θάσο): *«Ζέστη και δίψα ανυπόφορη […] δεξιά του δρόμου μια βρυσούλα με δροσερότατο νεράκι […] ενθυμούμενοι τις κρυστάλλινες βρύσες της πατρίδος μας, όπου προσπαθούμε να μεταφερθώμεν φανταστικώς για μια στιγμή».*[73]

Η νοσταλγική διάθεση γεφυρώνονταν μέσω των επιστολών και των γραμμάτων που λάμβαναν οι στρατιώτες από τους οικείους τους. Η αλληλογραφία ενίσχυε το ηθικό των στρατεύσιμων αποτελώντας τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στη στρατιωτική τους ταυτότητα και την οικιακή.[74] Οι περισσότεροι ημερολογιογράφοι αναφέρονται λεπτομερώς στις περιπτώσεις που λαμβάνουν αλληλογραφία από κάποιον οικείο, καταγράφοντας και μέρος του περιεχομένου των επιστολών. Τα χαρμόσυνα νέα συνοδεύονται από ανάλογα συναισθήματα χαράς, αλλά και νοσταλγίας, ενώ τα δυσάρεστα επιβαρύνουν την προϋπάρχουσα άσχημη ψυχολογία. Ο Χ. Καραγιάννης παραθέτει ένα δυσάρεστο γράμμα από την αδερφή του, η οποία τον ενημερώνει για τον θάνατο της μητέρας του. Ο στρατιώτης βυθίζεται σε βαθύ πένθος. Σε άλλο σημείο μοιράζεται την χαρά του όταν λαμβάνει επιστολή από την γυναίκα του, που τον ενημερώνει για την βάφτιση της μικρής του κόρης.[75] Ο Π. Πρινιωτάκης επίσης στέκεται συχνά στην αλληλογραφία που δέχεται, εμπιστεύοντας στο

[72] Βασιλικός, ό.π., σ. 87
[73] Στο ίδιο σ. 95
[74] Meyer, ό.π., σ. 45
[75] Καραγιάννης, ό.π., σ. 179 και 254

ημερολόγιό τα συναισθήματά του: *«Βλέπεις, στη σημερινή μοναξιά μας μόνον με τας επιστολάς επικοινωνούμεν με τον κόσμο των ευτυχών»,* ενώ σε άλλες σελίδες μοιράζεται τόσο την χαρά του όσο και τις ανησυχίες του: *«Επίσης έλαβα […] γράμματα από διαφόρους. Είμαι ευτυχής απόψε γιατί με θυμάται όλος ο κόσμος»*, ενώ αργότερα γράφει: *«εστεναχωρούμουν που δεν ημπορούσα να μάθω από το σπίτι τι γείνονται. Έχω ακρειβώς 40 ημέρας να λάβω επιστολήν των».* [76] Το πόσο σημαντικές ήταν οι επιστολές για τους άνδρες και τον ψυχισμό τους αποδεικνύεται από τις ¨Αδελφές του στρατιωτού¨. Ένας θεσμός που δημιουργήθηκε κατά την εκστρατεία, σύμφωνα με τον οποίο κοπέλες από την Αθήνα ή τη Σμύρνη, ενταγμένες σε συλλόγους, διατηρούσαν αλληλογραφία με τους Έλληνες στρατιώτες με σκοπό τη διατήρηση και την εξύψωση του ηθικού τους.

Η νοσταλγία των οικείων και της πατρίδας είναι μια φυσιολογική αντίδραση των στρατιωτών, η οποία επηρεάζει τον συναισθηματικό τους κόσμο. Άλλοτε δρα θετικά στην ψυχολογία και το ηθικό τους και ενίοτε αρνητικά, με τον εκάστοτε άνδρα να το βιώνει διαφορετικά. Σίγουρα όμως πρόκειται για ένα ψυχοφθόρο αίσθημα, που προσθέτει επιπλέον βάρος στην ήδη επιβαρυμένη ψυχοσύνθεση τους.

[76] Πρινιωτάκις Παντελής, *Ατομικόν ημερολόγιον. Μικρά Ασία, 1919-1922*, Επιμέλεια Ν.Α. Καββαδίας, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1998, σ. 73, 166 και 176

Κεφάλαιο 4ο: Ο ¨Γολγοθάς¨ της διαβίωσης

Τα σημάδια ενός πολέμου γίνονται εμφανή πρώτα στο σώμα. Αυτό μπορεί να οφείλεται είτε σε κάποιο τραυματισμό είτε στην γενικότερη διαβίωση των πολεμιστών. Με τον όρο διαβίωση εννοούμε τον τρόπο που βιώνει κάποιος την ζωή του, μέσα σ' ένα συγκεκριμένο περιβάλλον ή συνθήκες. Αυτή αποτελείται από ένα σύνολο παραγόντων που την επηρεάζουν και σχετίζονται με τις καιρικές συνθήκες, την εδαφική μορφολογία, την διατροφή, την διαμονή, την επαρκή ξεκούραση, τις ασθένειες και την ιατρική περίθαλψη, ακόμα και την ψυχαγωγία. Επομένως, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα ερευνηθεί η γενικότερη καθημερινότητα των στρατιωτών.

4.1. Οι καιρικές συνθήκες και η μορφολογία του εδάφους στη Μ. Ασία

Οι καιρικές συνθήκες βρίσκονται στο επίκεντρο των αναφορών των στρατιωτών και η επιρροή τους, τόσο κατά τη διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων όσο και κατά την παύση τους, κρίνεται καταλυτική. Η πιθανότερη αιτία σχετίζεται με το γεγονός πως ο καιρός μπορούσε να επηρεάζει σε τεράστιο βαθμό την διαβίωσή τους, κάνοντάς την δυσχερή έως και ανυπόφορη, επιδρώντας ταυτόχρονα και στο ηθικό. Παρατηρήθηκε πως σε περιόδους με καλό καιρό το ηθικό ήταν ανεβασμένο και συνδυάζονταν με στρατιωτικές επιτυχίες. Άλλη μία πιθανή εξήγηση, αυτών των συχνών αναφορών, εντοπίζεται ξανά στα βιώματα του κάθε ανθρώπου. Πριν αναγκαστούν να συμμετάσχουν στον πόλεμο, οι άνδρες που ζούσαν στην Ελλάδα δεν είχαν την δυνατότητα να ταξιδεύουν συχνά. Άρα, γνώριζαν και συνήθιζαν τον καιρό που επικρατούσε στα μέρη τους και τον οποίο αντιμετώπιζαν στην προστασία της κατοικίας τους. Στη Μ. Ασία όμως, λόγω των εκατοντάδων χιλιομέτρων που διένυαν, συνάντησαν όλα τα πιθανά, και συχνά ακραία, καιρικά φαινόμενα. Όταν, για παράδειγμα, ένας Κύπριος στρατιώτης, που πιθανόν δεν έχει δει ποτέ στη ζωή του χιόνι και έρχεται αντιμέτωπος με θερμοκρασίες υπό του μηδενός, σίγουρα θα καταβάλλει μεγαλύτερη προσπάθεια προσαρμογής στις συνθήκες αυτές.

Πιο αναλυτικά, ένα από τα καιρικά φαινόμενα που δυσκόλευε την διαβίωση ήταν η βροχή. Όπως παραθέτει ο Χ. Πληζιώτης έφαγε τόση βροχή ώστε «*φούσκωσε*»,[77] ενώ ο Ν. Βασιλικός στέκεται στις δυσκολίες που δημιουργούσε αυτή στην εκπλήρωση της υπηρεσίας

[77] Πληζιώτης, ό.π., σ. 63

του. Σε γενικές γραμμές η βροχή συνδυάζεται με μία μελαγχολική διάθεση των στρατιωτών. Όπως διατυπώνει πάλι ο Ν. Βασιλικός, το κρύο και η βροχή είχαν ρίξει την διάθεσή του, μετατρέποντας την συγγραφή του ημερολογίου και την αποστολή γραμμάτων σε φίλους και συγγενείς την μοναδική ευχάριστη απασχόλησή του.[78] Ο βασικός λόγος που η βροχή ήταν τόσο ανεπιθύμητη είχε να κάνει κυρίως με τις λάσπες που δημιουργούνταν στα εδάφη της Ασίας. Ο ελληνικός στρατός προέβαινε σε μεγάλες πορείες και η λάσπη δυσχέραινε τις μεταβάσεις, επιβαρύνοντας τα ήδη ταλαιπωρημένα σώματά τους.

Το κρύο αποτελούσε σύνηθες καιρικό φαινόμενο. Ήταν ίσως από τις λίγες φορές που παρατηρήθηκαν χαμηλές θερμοκρασίες στην περιοχή της Μ. Ασίας ακόμα και τον μήνα Αύγουστο. Ο Ν. Βασιλικός στέκεται στο κρύο που είχε στην περιοχή τον μήνα Μάιο λέγοντας χαρακτηριστικά *«σωστός χειμώνας»*,[79] ενώ ο Χ. Καραγιάννης αναφερόμενος στην ίδια περίοδο (Κυριακή των Βαΐων) αναφέρει πως έκανε τόσο κρύο που δεν μπορούσαν να κοιμηθούν, προσθέτοντας για τον Αύγουστο του 1920 πως λόγω ψύχους πάγωνε το νερό στα παγούρια τους.[80] Το ψύχος δυσκόλευε την διαβίωση, καθώς προκαλούσε έλλειψη ύπνου και ευθυνόταν για αρρώστιες και κρυολογήματα, καθυστερώντας το στράτευμα. Όπως γράφει ο Χ. Πληζιώτης: *«Εφύλαξα από 8-9, λίγο έλειψε να τα κακαρώσω από το κρύο, η μύτη μου έτρεχε σαν λαδικό και με πονούσε σαν να την έκοβαν, τα μάτια μου πονούν και δεν βλέπω καλά από το χιόνι, τα χείλη μου έσκασαν και τρέχουν αίμα, τα πόδια μου δεν τα εσθάνομαι καθόλου και τρέμω ολόκληρος»*.[81] Όταν στην εξίσωση έμπαινε και το χιόνι ο συνδυασμός ήταν εξοντωτικός για τους στρατιώτες.

Αντίπαλος και ο αφόρητος καύσωνας που επικρατούσε στις ερήμους της Ασίας. Η υπερβολική ζέστη σε συνδυασμό με την έλλειψη πόσιμου νερού καθυστερούσε τις πορείες του στρατεύματος. Προκαλούσε αφυδάτωση, εγκαύματα και ηλίαση θέτοντας σε κίνδυνο την ζωή των ανδρών. Η δίψα ήταν τόσο μεγάλη, μετατρέποντας το νερό στο πολυτιμότερο αγαθό που μπορούσαν να έχουν, οδηγώντας τους σε ακραίες συμπεριφορές. Παρατηρούνταν το φαινόμενο της αρπαγής των παγουριών των νεκρών συναδέλφων και οι επιδρομές σε χωριά με πόσιμο νερό.

Επίσης, οι αναφορές στα εδάφη της Μ. Ασίας παρατίθενται ανά τακτά χρονικά διαστήματα. Η βασική εξήγηση σχετίζεται άμεσα με τα καιρικά φαινόμενα. Λόγω των αποστάσεων που κάλυπτε το στράτευμα, συχνά τύχαινε να ξεκινούν από ένα βουνό σε

[78] Βασιλικός, ό.π., σ. 164 - 165
[79] Στο ίδιο σ. 167
[80] Καραγιάννης, ό.π., σ. 137 και 156
[81] Πληζιώτης, ό.π., σ. 153 - 154

μεγάλο υψόμετρο, στο οποίο επικρατούσαν χαμηλές θερμοκρασίες, και να κατέληγαν σε μία έρημο με ακραία υψηλές τιμές. Τα λεγόμενα του Δ. Αρβανίτη αποδεικνύουν την θεωρία αυτή: *«οι Έλληναι στρατιώται επάλαιον και κατά του καύσωνος και κατά του ψύχους συγχρόνως»*,[82] ενώ του Ν. Βασιλικού την ενισχύουν λέγοντας: *«υπό το κυνικόν καύμα του Ιουνίου εξακολουθεί η πορεία επίπονος και εξαντλητική […] φθάνομεν […] εις ύψος 2.200 μέτρων. Εδώ συναντήσαμεν τον Ιανουάριο, κρύο ανυπόφορο»*.[83] Μία άλλη εξήγηση σχετίζεται και πάλι με τα προσωπικά βιώματα του καθενός, καθώς από τη στιγμή που δεν είχαν άλλες εικόνες πέρα από τον τόπο καταγωγής τους, οτιδήποτε διαφορετικό βίωναν προκαλούσε εντύπωση. Όπως ο Χ. Καραγιάννης, που εντυπωσιάστηκε από το πλήθος των οπωροφόρων δέντρων που αντίκρισε έξω από τη Σμύρνη χαρακτηρίζοντας εύπορο το έδαφος, ενώ σε άλλο σημείο στέκεται στην Αλμυρά Έρημο στην οποία υπήρχαν χωριά που δεν εντοπίζονταν σε κανέναν χάρτη και διερωτώταν πώς χτίστηκαν στην μέση του πουθενά όταν μάλιστα δεν υπήρχε νερό.[84] Τέλος, η μορφολογία του εδάφους ήταν τέτοια που από τη φύση της δυσκόλευε τις ελληνικές πορείες, καθώς συναντούσαν υψηλά όρη, εύφορες εκτάσεις, μεγάλα ποτάμια, απέραντες ερήμους για τα οποία ο ελληνικός στρατός δεν ήταν πάντα κατάλληλα προετοιμασμένος να αντιμετωπίσει. Πολλές φορές τα μέρη αυτά ήταν αχαρτογράφητα δίνοντας το πλεονέκτημα στο αμυνόμενο Τούρκο στρατιώτη. Οπότε, εύκολα συμπεραίνουμε πως ο αστάθμητος παράγοντας του καιρού και το άγνωστο του εδάφους τάσσονταν αντίπαλοι του ελληνικού στρατού.

4.2. Διαβίωση – Διατροφή

Προσπαθώντας να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τον προηγούμενο, εκτός προγράμματος, αντίπαλο, ήρθαν να προστεθούν και αυτοί της γενικότερης διαβίωσης, διαμονής και διατροφής.

Πιο αναλυτικά, το φαγητό αποτελεί επίσης κοινό σημείο σύγκλησης των ημερολογίων. Όλοι οι στρατιώτες εστιάζουν στην διατροφή, η οποία μεταβάλλεται στην κύρια ευχαρίστηση που μπορούσαν να απολαύσουν. Η μελέτη οδήγησε στο συμπέρασμα πως η έλλειψη καλού φαγητού και νερού ευθυνόταν για την κακή διάθεση των ανδρών και την κούραση, η οποία με τη σειρά της δημιουργούσε προβλήματα στην εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους, αποτελώντας παράγοντα ασθενειών. Αντιθέτως, η πληθώρα και

[82] Αρβανίτης, ό.π., σ. 27
[83] Βασιλικός, ό.π., σ. 39
[84] Καραγιάννης, ό.π., σ. 198 - 199

καλής ποιότητας συνέβαλε στο ανεβασμένο ηθικό του στρατεύματος και στην αναζωογόνηση του σώματος, παρέχοντας την απαραίτητη ενέργεια στους άνδρες. Και σε αυτόν τον κανόνα υπήρχαν εξαιρέσεις. Όπως αναρωτιέται ο δεκανέας Βερνάρδου, μετά από μία ήττα του ελληνικού στρατού και ενώ το συσσίτιο προέβλεπε στιφάδο, *«ποιος είχε όρεξη να φάει;»*. [85] Επίσης, οι αναφορές των ημερολογιογράφων μας δίνουν μία εικόνα του συσσιτίου που παρέχονταν στους στρατεύσιμους. Αυτό χαρακτηρίζεται πενιχρό και σε καμία περίπτωση ανάλογο του εγχειρήματος της εκστρατείας.. Σε γενικές γραμμές, βλέπουμε μία διατροφή που βασίζεται σε σιτηρά και άλευρα, τροφές πλούσιες σε υδατάνθρακες, για παροχή ενέργειας στους ταλαιπωρημένους οργανισμούς, γι' αυτό συχνές είναι αναφορές στο ρύζι, στο ψωμί και σε λαχανικά όπως χόρτα, πατάτες και ντομάτες. Το πρώτο διάστημα της εκστρατείας ο ελληνικός στρατός παρείχε και κονσέρβες με σαρδέλες και ρέγκες, οι οποίες σύντομα εξαντλήθηκαν, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις η διοίκηση παρείχε ζώα, τα οποία ακολουθούσαν το στράτευμα, για να εξασφαλίζουν γάλα, τυρί και κρέας. Επιπλέον, οι σούπες ήταν βασικό φαγητό, κυρίως λόγω της εύκολης παρασκευής τους, όπως και τα φρούτα που ανακάλυπταν στα εύπορα εδάφη της Μ. Ασίας. Όλα τα φαγητά να σημειώσουμε ήταν άνευ αλατιού και λαδιού. Άρα, έχουμε μία μονότονη και συγκεκριμένη διατροφή που περισσότερο κούραζε τους στρατιώτες. Χαρακτηριστικός ήταν ο εκνευρισμός του Χ. Καραγιάννη όταν αναφερόμενος σ' ένα συσσίτιο του καλοκαιριού του 1921, που προέβλεπε βραστό στάρι, χαρακτήρισε το φαγητό αυτό μαζί με τους συναδέλφους του ως *«τα κόλλυβα του Γούναρη»*, θεωρώντας τον τότε πρωθυπουργό υπεύθυνο για όλες τις δυσκολίες τους. [86]

Ωστόσο, από τις επιχειρήσεις του καλοκαιριού του 1921 κι έπειτα, όπου ο ανεφοδιασμός άρχισε να γίνεται με ιδιαίτερη δυσκολία, παρατηρούμε πως ο κάθε στρατιώτης προσπαθεί μόνος να εξασφαλίσει την τροφή του ή μαζί με τον λόχο του και τις ευλογίες των διοικητών τους. Όπως παραθέτει ο λοχίας Μ. Παπαδάκης: *«εφόδια και τρόφιμα σχεδόν δεν μας έρχονται […] η έλλειψις τροφής για τους στρατιώτες και τα ζώα είναι πολύ αισθητή»*.[87] Έτσι, παρατηρούμε φαινόμενα επιτάξεων προμηθειών και πλιάτσικου σε χωριά και χωράφια. Εκ των υστέρων, και χωρίς να κρίνουμε ηθικά την ενέργεια αυτή, αποδείχθηκε αποτελεσματική κίνηση. Μέχρι την υποχώρηση του 1922 έχουμε μία διατροφή που χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία, με τον κάθε στρατιώτη να μας παρουσιάζει τα δικά του λάφυρα. Τα φρούτα και τα ζώα (κότες, πρόβατα, κατσίκια) με τα παράγωγά τους ήταν τα συνήθη τρόπαια. Βέβαια, αυτή η τακτική δεν σημαίνει πως η πείνα μειώθηκε, καθώς

[85] Κουτσουράδης, ό.π., σ. 44
[86] Στο ίδιο, σ. 212
[87] Στο ίδιο, σ. 116

μπορεί να περνούσαν μέρες μέχρι την εξεύρεση τροφής. Την άποψη αυτή ενισχύουν τα γραφόμενα του οπλίτη Γιάννη Κουτσονικόλα, που μεταξύ άλλων αναφέρει: *«τώρα μαστίζει τον στρατό η πείνα. Παίρναμε σιτάρι από τας θημωνιάς όπου είχαν οι κάτοικοι […] το αλέθαμε […] και το βράζαμε. Αυτό διήρκησε επί 20 ημέρας»*. [88] Τέλος, πρόβλημα σημαντικό αποτελούσε και η έλλειψη νερού. Οι στρατιώτες προσπαθούσαν και σ' αυτή την περίπτωση να εξασφαλίσουν μόνοι πόσιμο νερό. Με κάθε ευκαιρία γέμιζαν τα παγούρια τους είτε από κάποιο πηγάδι σε απομακρυσμένο χωριό, είτε από ποτάμι, είτε ακόμα από τις σταγόνες της βροχής. Την πιο ακραία προσπάθεια εξεύρεσης νερού καταγράφει ο Χ. Πληζιώτης. Σύμφωνα με την καταγραφή του, ξεγελούσε την δίψα του τρώγοντας χιόνι, το οποίο μάλιστα έπρεπε να καθαρίζει από τα αίματα των πεθαμένων συμπολεμιστών και το οποίο αντί να τον ξεδιψάει τον έκανε να διψά περισσότερο, πονώντας και τον λάρυγγα![89]

Στην δυσκολία εξεύρεσης τροφής προστίθεντο και η άσχημη διαμονή των στρατιωτών. Το στράτευμα αναγκαζόταν επί μία τριετία να ζει σε αντίσκηνα στην καλύτερη των περιπτώσεων. Στην χειρότερη στην ύπαιθρο, παρέα με δεκάδες άψυχα σώματα. Οι στάβλοι και τα κοτέτσια ήταν πολυτέλεια. Ο συνδυασμός κακής διατροφής, διαμονής και καιρικών συνθηκών δυσχέραινε το έργο των ενόπλων δυνάμεων. Ένας στρατός για είναι αποτελεσματικός πρέπει να προσαρμόζεται εξίσου αποτελεσματικά στις εκάστοτε συνθήκες. Η ανετοιμότητα του ελληνικού στρατεύματος, σε αυτό το οργανωτικό κομμάτι, απέδειξε για ακόμα μια φορά την προχειρότητα που επικρατούσε. Αλλά και στο θέμα της διαμονής εντοπίζονται εξαιρέσεις. Σε πολλά ελληνικά χωριά έβρισκαν θερμή φιλοξενία στα σπίτια των ντόπιων, ενώ σε άλλα έμεναν στις εστίες που εγκατέλειπαν οι έντρομοι κάτοικοι. Ρόλο έπαιζε και η θέση του κάθε στρατιώτη. Γι' αυτό βλέπουμε και γραφείς που έμεναν σε στρατηγεία πόλεων ή τους έβρισκε καταλύματα η υπηρεσία. Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως οι περισσότεροι στρατιώτες είχαν προσαρμοστεί σε αυτού του είδους την διαβίωση. Άξιο αναφοράς είναι πως σχεδόν κανένας άνδρας δεν παραπονέθηκε για τη νύστα, γεγονός που δείχνει την ψυχική δύναμη του στρατεύματος. Το μοναδικό τους παράπονο ήταν η ελάχιστη διάρκεια της ξεκούρασης τους. Αλλά η φύση αυτού του πολέμου ήταν τέτοια που τους ήθελε να είναι διαρκώς σε εγρήγορση για άμεσες μετακινήσεις.

Σε όλα τα προαναφερθέντα προβλήματα ερχόταν τελευταίο να προστεθεί αυτό της υγιεινής. Το μοντέλο που ακολουθήθηκε στη Μ. Ασία κρίθηκε αναποτελεσματικό , καθώς το πεδίο των συγκρούσεων ήταν εκτεταμένο, ο στρατός πολυπληθής, τα εδάφη άγνωστα και τα οργανωμένα στρατιωτικά νοσοκομεία βάσεως απομακρυσμένα, όντας ανήμπορα

[88] Στο ίδιο σ. 86
[89] Πληζιώτης, ό.π., σ. 124

να προσφέρουν τις απαιτούμενες υγειονομικές υπηρεσίες έγκαιρα.[90] Οι τραυματισμοί επιβάρυναν το σύστημα υγείας, το οποίο καλούνταν να αντιμετωπίσει λοιμώδη επιδημικά νοσήματα, όπως ελονοσία, ευλογιά, αφροδίσια νοσήματα, πνευμονίες και τυφοειδή πυρετό,[91] αλλά και πιο απλά, όπως υπερκόπωση, ηλίαση, διάρροια, γαστρεντερίτιδα. Όλα αυτά οφείλονταν κυρίως στην γενικότερη διαβίωση και στην έλλειψη ατομικής υγιεινής. Απόρροια των παραπάνω ήταν και ένας ύπουλος εχθρός, οι ψείρες. Αυτές είχαν γίνει αντίπαλοι των στρατιωτών και στον ελεύθερο τους χρόνο πάλευαν με την εξουδετέρωσή τους. Γράφει ο Ν. Βασιλικός σχετικά: *«η ψείρα μου καταπλήγωσε το σώμα […] η φανέλα μου εκκοκίνησε»*.[92] Οι δερματικές ενοχλήσεις που οφείλονταν σ' αυτές, στερούσαν από τους στρατιώτες πολύτιμο χρόνο ξεκούρασης. Σχεδόν όλοι υπέφεραν από ψείρες και η μοναδική αντιμετώπιση ήταν η καλή προσωπική υγιεινή, η οποία απουσίαζε. Οι στρατιώτες ήταν συνήθως άπλυτοι, με βρώμικα ρούχα. Η μοναδική ευκαιρία να πλυθούν ήταν στα ποτάμια που συναντούσαν ή σε κάποιο οίκημα που φιλοξενούνταν. Λόγος περί καινούργιων ρούχων σπανίως παρουσιαζόταν. Η διοίκηση απλώς προσπαθούσε μέσω περιστασιακών μέτρων να βελτιώσει το υγειονομικό σύστημα των πρόχειρων στρατοπέδων, με ενέργειες που εστίαζαν στην αποστράγγιση και εξυγίανση των εδαφών γύρω από τους χώρους που φιλοξενούνταν.

Η διαβίωση στη Μ. Ασία ήταν από μόνη της ένας πραγματικός Γολγοθάς για το στράτευμα, καθιστώντας την ενίοτε δυσκολότερο αντίπαλο από τους Τούρκους.

4.3. Τα ευχάριστα διαλλείματα

Εύλογα γεννιέται το ερώτημα αν αυτοί οι άνθρωποι είχαν προσωπική ζωή και στιγμές διασκέδασης στη Μ. Ασία. Η απάντηση προφανώς και είναι καταφατική. Σίγουρα οι δυσκολίες που βίωναν καθημερινά ήταν έντονες. Όμως, συναντάμε αναφορές στα ημερολόγια για την ψυχαγωγία τους και τις στιγμές χαλάρωσης, όταν τα γεγονότα το επέτρεπαν. Άλλωστε, η διασκέδαση λειτουργεί ευεργετικά για τον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου και αποτελεί μία ευκαιρία ανασύνταξης των δυνάμεών του.

Κατά τη μικρασιατική εκστρατεία, η ηγεσία του ελληνικού στρατεύματος προσπαθούσε να οργανώνει δρώμενα που αποσκοπούσαν στην ψυχαγωγία των ανδρών.

---

[90] Γεώργιος Κωνσταντίνου, *Η Ιστορία των Στρατιωτικών Νοσοκομείων στη Νεότερη Ελλάδα*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ιατρική Σχολή, 2009, σ. 443

[91] ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1920, Φ.337/ΙΑ, *«Στοιχεία Αφορώντα Την Δράσιν Της Ανωτάτης Διοικήσεως Του Στρατού Κατά Των Διοικήσεως Σωμάτων Στρατού»*

[92] Βασιλικός, ό.π., σ. 107

Αυτά περιελάμβαναν κυρίως θεατρικές παραστάσεις και κινηματογραφικές προβολές, οι οποίες λάμβαναν μέρος τόσο σε στρατόπεδα όσο και στο μέτωπο. Ο Δ. Αρβανίτης μας πληροφορεί για αυτές τις παραστάσεις και συγκεκριμένα για κάποιες που πραγματοποιήθηκαν στα χαρακώματα την περίοδο του Νοεμβρίου του 1921. Σύμφωνα με την περιγραφή οι θεατρικοί θίασοι απαρτίζονταν κυρίως από ερασιτέχνες ηθοποιούς – οπλίτες (σπανίως ήταν επαγγελματίες), οι οποίοι αναλάμβαναν την ψυχαγωγία στα χαρακώματα.[93] Αυτή η μορφή ψυχαγωγίας διατηρήθηκε και μέχρι την υποχώρηση του ελληνικού στρατού τον Αύγουστο του 1922, όπως αποκαλύπτει ο Λευτέρης Παρασκευαΐδης: *«Κοντά σε όλα, για την καλοπέραση μας έχουμε και την ψυχαγωγία μας […] στήσαμε μια θεατρική σκηνή […] Συχνά δε έρχεται συνεργείο Κινηματογράφου και παίζει μια φορά την εβδομάδα».* [94] Αντίστοιχες αναφορές παραθέτει και ο Χ. Καραγιάννης, ο οποίος αφού μας δίνει λεπτομέρειες για την θεατρική ομάδα, κλείνει λέγοντας: *«ξεχνούσαμε τα βάσανα και τις στεναχώριες μας»*. Πάλι από το ίδιο ημερολόγιο αντλήσαμε άλλη μία θεατρική παράσταση που λάμβανε μέρος και είναι κομμάτι της ελληνικής παράδοσης, τον καραγκιόζη: *«και για την διασκέδασή μας μερικοί φαντάροι έστηναν μπερντέ και έπαιζαν Καραγκιόζη δικής τους παραγωγής»*. [95]

Εκτός, όμως, από τις πρόνοιες της διοίκησης για την ψυχαγωγία των οπλιτών, και οι ίδιοι οι άνδρες έβρισκαν τρόπους να διασκεδάζουν. Όταν βρίσκονταν σε μέρη μακριά από πόλεις και χωριά το κυνήγι ήταν μία βασική μορφή ψυχαγωγίας, η οποία είχε διπλό αποτέλεσμα. Και τροφή εξασφάλιζε και διασκέδαση. Στα χαρακώματα η διασκέδαση περιορίζονταν εντός των αντίσκηνων των στρατιωτών. Πολλοί *«κάπνιζαν χασίς και ημέρευαν»* [96] σε μία προσπάθεια να εξασφαλίσουν κάποιες στιγμές χαλάρωσης, ενώ άλλοι επιδίδονταν στην χαρτοπαίγνια. Επιπλέον, πολλοί επέλεγαν να πνίξουν τον πόνο τους στο ποτό παρέα με κάποιον καλό συνάδελφο. Ανάλογα, βέβαια, με τον χαρακτήρα και το μορφωτικό επίπεδο του καθενός, βλέπουμε και στρατιώτες να επιλέγουν την μόρφωση στον ελεύθερο τους χρόνο, διαβάζοντας βιβλία ή μαθαίνοντας κάποια ξένη γλώσσα, ενώ ορισμένοι προτιμούσαν τις εκκλησίες και τις δοξολογίες βρίσκοντας στήριγμα στην θρησκεία.

Η κορύφωση της διασκέδασης εντοπίζονταν όταν μετέβαιναν σε πόλεις και χωριά. Οι αναφορές σε αυτό το κομμάτι καταλήγουν σ' ένα γενικό συμπέρασμα, στην κατάχρηση

---

[93] Αρβανίτης, ό.π., σ. 44
[94] Λευτέρης Παρασκευαϊδης, *¨Αδελφή Στρατιώτου¨ Ημερολόγιο και Αλληλογραφία ενός Φαντάρου της Μικρασιατικής Εκστρατείας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 252
[95] Καραγιάννης, ό.π., σ. 247 και 250
[96] Στο ίδιο σ. 176

αλκοόλ! Με την πρώτη ευκαιρία οι στρατιώτες αναζητούσαν και επιδίωκαν το στήσιμο γλεντιών με συναδέλφους. Αυτά συνέβαιναν σε καφενεία, σπίτια ανωτέρων αξιωματικών, σε στρατιωτικές υπηρεσίες ακόμα και στα στρατόπεδα. Συνοδεύονταν με καλό φαγητό, άφθονο ποτό, που την τιμητική τους είχαν το ούζο και το κρασί, μουσική, τραγούδια και χορούς. Αυτό που επικρατούσε κατά τις εξόδους στις πόλεις το περιγράφει αναπαραστατικά ο Χ. Καραγιάννης: *«όλος ο φανταρόκοσμος σκορπίστηκε στην πόλη (Μαγνησία). Άλλοι στα καφενεία, άλλοι στα καπηλειά να πιούν τα ούζα τους, άλλοι έτρεχαν να προλάβουν τους οίκους ανοχής»* και συμπληρώνει σε άλλο σημείο *«μαζευόμαστε όλοι στο καφενείο του χωριού και αδειάζαμε τα καραφάκια, λέγαμε και τραγούδια»*.[97] Η φιλοξενία των ντόπιων αποτελούσε σημαντική παράμετρο στην ψυχαγωγία των στρατιωτών. Πολλές οικογένειες τους έπλεναν τα ρούχα, τους μαγείρευαν, τους πρόσφεραν έναν καλό ύπνο και τους προμήθευαν με ποικιλία αγαθών για να συνεχίσουν τον αγώνα τους. Επιπροσθέτως, το στράτευμα συνήθιζε να γλεντάει μετά και από κάποια στρατιωτική επιτυχία. Σύμφωνα με τον Σταύρο Δομουχτσή, μετά την κατάληψη του Εσκή-Σεχίρ, ο ελληνικός στρατός το γιόρταζε σουβλίζοντας κοτόπουλα και αρνιά.[98]

Ένα ακόμα κομμάτι της ψυχαγωγίας, το οποίο ανέβλυζε από τις ελληνικές παραδόσεις, σχετίζεται με την περίοδο των μεγάλων εορτών και κυρίως των Χριστουγέννων και του Πάσχα. Ο ελληνικός στρατός προσπαθούσε να τηρεί τις παραδόσεις σε μία κίνηση εξύψωσης του ηθικού των φαντάρων. Γι' αυτό και οι αναφορές στους εορτασμούς συναντώνται στους περισσότερους οπλίτες. Ο Ν. Βασιλικός δίνει λεπτομερείς αναφορές σε αυτούς τους εορτασμούς. Το Πάσχα, κατά την Ανάσταση, οι στρατιώτες συνήθιζαν να πυροβολούν στον αέρα και μετά ακολουθούσε τραπέζι με μαγειρίτσα και κρασί, ενώ τα Χριστούγεννα το έθιμο της ¨τριανταμίας¨, με συνοδεία ποτού, διατηρούνταν και στη Μ. Ασία. Και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: *«τα πολλά μεράκια που μας επότισεν ο απαίσιος χρόνος […] έπρεπε να πνιγούν. Ζητήσαμε τη λήθη για λίγες ώρες στην ευθυμία του ποτού»*.[99] Το χαλαρό κλίμα στις περιόδους των γιορτών έχει να κάνει και με το γεγονός πως και οι Τούρκοι γιόρταζαν αντίστοιχα, με καμία από τις δύο πλευρές να παρουσιάζει εμφανείς επιθετικές τάσεις.

Ωστόσο, για τους στρατιώτες ως διασκέδαση θεωρούνταν και τα αστεία περιστατικά που συνέβαιναν κατά την διαβίωσή τους, το λεγόμενο στρατιωτικό χιούμορ. Το χιούμορ αποτελεί χαρακτηριστικό της στρατιωτικής ζωής, το οποίο ενισχύει το αίσθημα της

---

[97] Στο ίδιο σ. 143 και 178

[98] Σταύρος Δομουχτσής, *Σελίδες Εκστρατείας και Προσφυγιάς. Το Ημερολόγιο του Στρατιώτη στη Μικρασιατική Εκστρατεία Σταύρου Δομουχτσή*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε., Αθήνα, 2008, σ. 55

[99] Βασιλικός, ό.π., σ. 37 και 141-142

συντροφικότητας, κάνοντας τους να θυμούνται περισσότερο τις ευχάριστες στιγμές, παρά τον τρόμο.[100] Οι αναφορές των στρατιωτών ποικίλουν καθώς ο καθένας έχει προσωπική αίσθηση του χιούμορ. Για παράδειγμα ο Λευ. Παρασκευΐδης αναφέρεται σε μία στιγμή που υπέφερε από στοματικές διαταραχές γράφοντας: *«Κείνη τη μέρα με βαστούσε ¨κόψιμο¨ δυνατό και βγήκα δύο φορές από τη φάλαγγα μου για να […] ξαλαφρώσω […] μου ερχότανε και τρίτη και ντρεπόμουνα μπροστά στον κόσμο […] αλλά καθώς προχωρήσαμε λίγο, μια σειρά πεντέξι δίπλα στο δρόμο έκαναν την ίδια δουλειά. Τότε κάθισα κι εγώ δίπλα τους και με απάθεια σεργιανούσα τη φάλαγγα που περνούσε. Οι φαντάροι από τη φάλαγγα με φώναζαν: Καλή όρεξη! Εμείς απαντούσαμε: Ορίστι […]».*[101] Από την άλλη ο Δ. Αρβανίτης έχει διαφορετική άποψη του χιούμορ και παραθέτει ένα αστείο περιστατικό κατά την Ανάσταση του 1922 όταν ένας φαρσέρ ειδοποίησε στις 12 τα μεσάνυχτα το τάγμα του, πως οι Τούρκοι επιτίθενται και αμέσως οι Έλληνες στρατιώτες αντέδρασαν αστραπιαία ρίχνοντας οβίδες, οι οποίες *«υπήρξαν αληθινά πυροτεχνήματα»*. Το επόμενο πρωί ενημερώθηκαν πως η επίθεση ήταν φανταστική και απλώς κάποιος φαρσέρ μετέδιδε την είδηση *«δια να καταλάβωσιν και οι εν ταις προφυλακαίς Ανάστασιν, καθ' όσον ως γνωστόν είθισται πολλαχοί της Ελλάδος να ρίπτωνται πυροτεχνήματα κατά τη νύχτα της Αναστάσεως».*[102] Υπήρχε και μερίδα στρατιωτών που διασκέδαζε με τον πόνο του συναδέλφου, όπως λόγου χάρη διατυπώνει ο Κώστας Στουρνάς, ο οποίος περιγράφει την στιγμή που η παραφροσύνη επισκέφτηκε έναν αξιωματικό τους. Ο τελευταίος μέσα στην τρέλα που βίωνε φώναζε συνέχεια *«Στα όπλα, στα όπλα!»* και οι συνάδελφοι κοροϊδευτικά του απαντούσαν με λάλημα πετεινού και ξεσκίζονταν στα γέλια.[103] Επομένως, παρατηρούμε πως το χιούμορ είναι καθαρά κάτι το υποκειμενικό και ο κάθε στρατιώτης είχε την δική του οπτική ως προς το τι θεωρείται αστείο. Δεν παύει όμως να αποτελεί μία συναισθηματική διέξοδο, απαραίτητη εκείνες τις δύσκολες στιγμές.

Γενικά συμπεραίνουμε, πως η διασκέδαση του στρατεύματος ήταν κάτι σημαντικό και λειτουργούσε ευεργετικά στον ψυχικό τους κόσμο. Τα διαλλείματα από τον πόλεμο, όποια κι αν είναι αυτά, είναι απαραίτητα για την συνέχισή του γιατί ο στρατιώτης έχει ανάγκη από αλλαγή παραστάσεων, βιώνοντας ξανά το να είσαι άνθρωπος.

---

[100] Meyer, ό.π., σ. 146
[101] Παρασκευαϊδης, ό.π., σ.66
[102] Αρβανίτης, ό.π., σ. 42 - 43
[103] Κουτσουράδης, ό.π., σ. 164 - 165

Κεφάλαιο 5ο: Οι στιγμές της αποχώρησης του 1922

Στα προηγούμενα κεφάλαια παρουσιάσαμε το πώς βίωναν οι στρατιώτες την εκστρατεία στη Μ. Ασία, τόσο σε συναισθηματικό όσο και σωματικό επίπεδο. Ωστόσο, θεωρήθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν οι στιγμές του Αυγούστου του 1922 σε ξεχωριστό κεφάλαιο, καθώς παρουσιάζουν μία διαφορετική εικόνα από αυτή που αναλύσαμε παραπάνω.

Η υποχώρηση του ελληνικού στρατού ήταν αστραπιαία, καθώς σε λιγότερο από ένα μήνα επέστρεψε στην Ελλάδα. Οι στρατιώτες ήταν εξαντλημένοι σωματικά και ψυχολογικά. Δεν υπήρχαν άλλα αποθέματα ενέργειας και κουράγια, ώστε να κρατήσουν τις θέσεις τους περιμένοντας πιθανή βοήθεια. Η πλειοψηφία των ημερολογιογράφων δίνει έμφαση στην εξάντληση και την κόπωση που γίνονται εντονότερες από την αρχή του 1922. Στο μυαλό τους τριγυρνά μία και μόνο σκέψη, η στιγμή που θα πάρουν το απολυτήριό τους και θα επιστρέψουν στην Ελλάδα. Από την άλλη, ο τουρκικός στρατός είχε επωφεληθεί από την κατάπαυση των εχθροπραξιών από το καλοκαίρι του 1921, αναδιοργανώθηκε και βρίσκονταν σε θέση ισχύος. Έτσι, όταν ο Κεμάλ εξαπέλυσε την αντεπίθεσή του, οι ελληνικές δυνάμεις ήταν εντελώς ανοργάνωτες. Η σύγχυση στη διοίκηση μεταφέρθηκε στο στράτευμα μέσω σπασμωδικών εντολών περί υποχώρησης προς διάφορων σημείων. Ο Δ. Αρβανίτης εκφράζει την απορία του όταν έλαβε εντολή το τάγμα του να υποχωρήσει προς άγνωστη κατεύθυνση: *«Ουδείς εξ ημών εγνώριζεν περί τίνος επρόκειτο […] Τι δε συνέβει;»* προσθέτοντας την συγκίνηση που επικράτησε όταν ξεκίνησαν να αφήνουν τα εδάφη τους: *« είχομεν αφίσει πλέον τα χαρακώματα μας δι' α άφθονον αίμα και ιδρώτα εχύσαμεν εκεί ολόκληρον ενιαυτόν».* [104] Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο οπλίτης Γ. Κουτσονικόλας, ο οποίος ήταν παρών στην επίθεση των Τούρκων στο Αφιόν στις 12 Αυγούστου του 1922 και περιγράφει την άτακτη εγκατάλειψη του σημείου: *«διαταγή δε να οπισθοχωρήσει όλο το νότιον συγκρότημα […] το Αφιόν το κάψαμε τρόφιμα, εφοδιασμός, πυρομαχικά τα κάψαμε […]»*.[105] Η επίθεση των Τούρκων ήταν ξαφνική και πολλοί οπλίτες είχαν άγνοια αυτής της επίθεσης, καθώς εκτελούσαν υπηρεσίες σε άλλες περιοχές όπως ο Β. Παπαευθυμίου, ο οποίος ενώ πήγαινε προς την Κιουτάχεια την είδε να καίγεται χωρίς να γνωρίζει τι έχει συμβεί.[106]

---

[104] Αρβανίτης, ό.π., σ. 45 - 46
[105] Κουτσουράδης, ό.π., σ. 88
[106] Στο ίδιο σ.119

Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι στρατιώτες βρίσκονται από τη θέση του κυνηγού σ' αυτή του κυνηγημένου και η υποχώρηση γίνεται με γοργούς ρυθμούς. Ορισμένα τάγματα προσπάθησαν μάταια να αντισταθούν, κερδίζοντας μόνο χρόνο, καθυστερώντας τους αντιπάλους. Όπως συνέβη στην μεραρχία του Χαράλαμπου Τριανταφυλλίδη, η οποία μέσα στον πανικό που επικρατούσε προσπαθούσε να κρατήσει αντίσταση. Χαρακτηριστικό το απόσπασμα από τις σελίδες του ημερολογίου του *«Εκραύγαζον και επυροβόλουν ασκόπως»*,[107] το οποίο μας δείχνει την σύγχυση που επικρατούσε στο στράτευμα.

Κυρίαρχο πλέον συναίσθημα αυτό του φόβου. Όλες οι περιγραφές αναδεικνύουν τον τρόμο των στρατιωτών για τη ζωή τους, ειδικότερα όσων βρίσκονταν στο εσωτερικό της Μ. Ασίας και υποχωρούσαν. Αυτό το συναίσθημα αλλάζει τις σχέσεις στο μέτωπο. Ο καθένας προσπαθεί με οποιοδήποτε τρόπο να σώσει τον εαυτό του. Όπως γράφει ο Ν. Βασιλικός: *«πανικόβλητοι οπισθοχωρούσαι τροχάδην […] Άναδροι αξιωματικοί αντί να επιβληθούν […] εκαλπάζουν και αυτοί τρέμοντες και ωχροί εκ του φόβου, με τη φρίκην και τον τρόμον ζωγραφισμένα εις τα πρόσωπά των, ανίκανοι […] να προσφέρουν»*.[108]

Από τη στιγμή της τουρκικής επίθεσης οργανωμένος ελληνικός στρατός δεν υπάρχει. Ο καθένας πράττει κατά το δοκούν. Η μοναδική εντολή που είχαν έλεγε να καταστρέφουν *«δια πυρός και τελείως όλα τα χωριά […] και τας κωμοπόλεις»*.[109] Εντοπίζονται πολλές αναφορές για άνδρες που έχασαν την μονάδα τους σε αυτή την υποχώρηση και μόνοι έψαχναν έναν ασφαλή δρόμο επιστροφής είτε προς την Προύσα είτε προς τη Σμύρνη. Η διαβίωση των στρατιωτών εκείνες τις μέρες περνάει σε δεύτερη μοίρα. Οι άνδρες διένυαν αποστάσεις άνω των 300 χιλιομέτρων, χωρίς επαρκή ξεκούραση και τροφή, σε λιγότερο από 7 μέρες. Χαρακτηριστικά λέει ο Ν. Βασιλικός: *«επί 20 ημέρας η αρβύλα δεν έχει βγει από τα πόδια μας τα πληγιασμένα, από τα οποία τρέχει αίμα και νερό»*.[110] Η ξεκούραση περιορίζονταν σε μία με δύο ώρες και αυτή γινόταν στο έδαφος, σε περιοχές με πυκνή βλάστηση, ώστε να μην γίνονται αντιληπτοί από τον εχθρό. Αντίσκηνα, κουβέρτες και γενικότερα εξοπλισμός δεν υπήρχε, καθώς μεγάλο μέρος του είχε καταστραφεί ή εγκαταλειφθεί. Η διατροφή των μαχητών προέρχονταν αποκλειστικά από τυχόν αγαθά που έβρισκαν στον δρόμο και αυτά, ως επί το πλείστο, ήταν φρούτα. Οι λεηλασίες χωριών στην προσπάθεια εξεύρεσης τροφής ήταν σύνηθες φαινόμενο. Η Αυγουστιάτικη ζέστη σε συνδυασμό με την εξαντλητική πορεία δημιουργούσε ανυπόφορη δίψα και ηλίαση. Πολλοί στρατιώτες δεν κατάφεραν να ανταπεξέλθουν σε αυτές τις δυσκολίες και έμειναν πίσω με

[107] Στο ίδιο σ. 175
[108] Βασιλικός, ό.π., σ. 189
[109] Καραγιάννης, ό.π., σ. 247
[110] Βασιλικός, ό.π., σ. 201

αποτέλεσμα, στην καλύτερη περίπτωση, να αιχμαλωτιστούν από τους Τούρκους. Ο Χ. Καραγιάννης αναφέρεται στις δυσκολίες αυτές και το απόσπασμα από το ημερολόγιό του μας δίνει την γενική σωματική και ψυχική κατάρρευση των οπλιτών: *«Τα πόδια μου είχαν βαρύνει […] σαν να ζαλίστηκα, έπεσα στην άκρη […] και περίμενα με ευχαρίστηση το θάνατό μου […] ξαφνιάστηκα που με ταρακουνούσε ένας άγνωστος συνάδελφος. Σήκω πατριώτη μου είπε, μας έφτασαν οι κερατάδες θα μας σουβλίσουν. Άφησε με απάντησα, δεν αντέχω άλλο […] Σήκω επανέλαβε […] δεν έχω κουράγιο απάντησα, τέσσερα χρόνια πολεμάω. Μπορείς φώναξε […] γονάτισε δίπλα μου […] και με έπιασε και με σήκωσε […] Εκείνος ο θεάνθρωπος […] με περπάτησε στράτα στράτα. Και όταν είδε πως ανέκτησα τις δυνάμεις μου με χαιρέτησε δια χειραψίας και με άφησε».* [111]

Το παραπάνω απόσπασμα αντικατοπτρίζει όλα το βιώματα των στρατιωτών τη δεδομένη χρονική στιγμή. Η σωματική εξάντληση επηρεάζει άμεσα και την ψυχή. Ο ελληνικός στρατός δεν έχει την διάθεση να πολεμήσει πλέον. Οι εικόνες του ακμαιότατου ηθικού τα προηγούμενα χρόνια, δίνουν την θέση τους στον φόβο και τον τρόμο. Η γενναιότητα και η αυτοθυσία αντικαθίσταται από την φυγή. Τα ανεξάντλητα κουράγια των Ελλήνων μαχητών ξαφνικά στερεύουν. Το μόνο που διασώζεται είναι η ανθρωπιά. Οι δυνατές σχέσεις που αναπτύχθηκαν την τριετία αποδεικνύονται, και την ύστατη στιγμή, η μοναδική ελπίδα σωτηρίας. Εξαιρέσεις υπάρχουν, καθώς κάποιοι εφάρμοζαν την τακτική ο καθένας για τον εαυτό του. Ευτυχώς ήταν ελάχιστες αυτές οι περιπτώσεις. Υπήρχαν και άλλοι που, άθελα τους, ένιωσαν αντίθετα συναισθήματα και κυρίως αυτό της χαράς κατά την ελληνική υποχώρηση. Χαράς που επιτέλους ο πόλεμος τελείωνε και θα επέστρεφαν στην πατρίδα. Αυτοί υπηρετούσαν σε θέσεις εντός των μεγάλων πόλεων και δεν είχαν ζήσει τα βάσανα των οπισθοχωρούντων στρατιωτών. Όπως για παράδειγμα ο μουσικός Α. Παναγιωτόπουλος, ο οποίος γράφει από τη Σμύρνη: *« κανένας από τους στρατιώτες της Σμύρνης δεν λυπόταν όταν άκουγε πως ο στρατός μας υποχωρούσε τροχάδην χωρίς σχεδόν να δίνει μάχη […] Δεν σκεπτόμεθα τίποτε άλλο από το πότε θα γυρίσουμε σπίτια μας […] γι' αυτό μόλις ακούσαμε πως ο στρατός μας πετούσε τα όπλα […] γεμίζαμε από χαρά αντί να κλαίμε!».* [112]

Δυστυχώς, οι εξελίξεις ήταν τόσο γρήγορες που ουσιαστικά κανένας δεν πρόλαβε να χαρεί. Οι συγκλονιστικότερες στιγμές εξελίχθηκαν στα παράλια της Μ. Ασίας και στη θάλασσα του Μαρμαρά. Οι αναφορές των στρατιωτών γι' αυτές τις εικόνες προκαλούν θλίψη στον αναγνώστη για όσα διαδραματίστηκαν. Όλοι ανεξαιρέτως στέκονται στις

[111] Καραγιάννης, ό.π., σ. 271 - 272
[112] Κουτσουράδης, ό.π., σ. 103

εικόνες της μετακίνησης του άμαχου πληθυσμού. Εικόνες πρωτόγνωρες ακόμα και για τους έμπειρους στρατιώτες. Ο δεκανέας Βερνάρδου μας παραθέτει μία συγκινητική περιγραφή: *«Στο σταθμό της Σμύρνης […] το θέαμα ήταν απαίσιο! Πρώτη φορά στη ζωή μας αντικρύσαμε την εικόνα τόσης απελπισίας πληθυσμού απόλεμου […] Ο κόσμος είχε γεμίσει όλα τα βαγόνια, κρεμότανε στις πόρτες και τα παράθυρα, και είχε σκαρφαλώσει πάνω στις στέγες των βαγονιών, με κίνδυνο να τσακισθή».* [113] Αντίστοιχη θλίψη και στα γραφόμενα του οπλίτη Γ. Κουτσονικόλα: *«[…] φθάσαμεν εις Φιλαδέλφειαν, θρήνος και κλαυθμός όλοι εις το τραίνο δια να φύγουν τα γυναικόπαιδα. Η πόλη εκαίετο […]»*[114] και συμπληρώνει ο Χ. Καραγιάννης: *«πρώτη φορά έβλεπα τόσες οικογένειες να ακολουθούν τον ελληνικό στρατό».*[115] Μέσα σ' αυτό το κλίμα οι στρατιώτες προσπαθούσαν να σώσουν όσους αθώους μπορούσαν. Πόλεις και χωριά είχαν παραδοθεί στην μανία των Τούρκων. Στη Σμύρνη εκτυλίχθηκαν πρωτόγνωρες σκηνές. Ο τουρκικός στρατός εισέβαλλε στην πόλη χωρίς να συναντήσει καμία αντίσταση και ταυτόχρονα ξεσπούν πυρκαγιές. Πλήθος κόσμου είχε συγκεντρωθεί στην παραλία, μέρες πριν την είσοδο του κεμαλικού στρατού, έχοντας πλέον συνειδητοποιήσει ότι το τέλος είναι κοντά, αναζητώντας την πολυπόθητη βοήθεια στα πλοία που βρίσκονταν στο λιμάνι. Ανάμεσά τους και ταλαιπωρημένοι Έλληνες στρατιώτες, οι οποίοι εγκατέλειψαν οτιδήποτε είχαν στην κατοχή τους. Όπως γράφει ο Π. Πρινιωτάκις: *«ό,τι και να φανταστή τις είναι εγκαταλελειμμένα».* [116] Η μοίρα τους ανάλογη με αυτή του άμαχου πληθυσμού. Η σωτηρία τους βασίστηκε σε οποιοδήποτε πλωτό μέσο μπορούσε να τους μεταφέρει. Από τα συμμαχικά πλοία[117] μέχρι τα μικρά καΐκια. Πολλοί στην προσπάθεια επιβίβασης έβρισκαν τραγικό θάνατο λόγω πνιγμού. Στιγμές ανείπωτου πόνου.

Ωστόσο, στους άνδρες που κατάφεραν να επιβιβαστούν σε μέσο που θα τους μετέφερε στην Ελλάδα, εντοπίζεται μία ψυχική ηρεμία. Ο Ν. Βασιλικός, για παράδειγμα, καταφέρνει να παραδοθεί σε *«μακάριον και ασφαλή ύπνον»*. [118] Αισθάνονται πάνω στα πλοία ασφαλείς. Πως τα βάσανά τους έχουν τελειώσει και επιτέλους θα σμίξουν με τα αγαπημένα τους πρόσωπα. Ταυτόχρονα, η στεναχώρια για το οικτρό θέαμα δεν τους αφήνει ασυγκίνητους. Ο Δ. Αρβανίτης παραθέτει στα λεγόμενά του όλο αυτό το κλίμα, δίνοντας και το καταλληλότερο τρόπο να κλείσουμε αυτό το κεφάλαιο:

---

[113] Στο ίδιο σ.45
[114] Στο ίδιο σ. 89
[115] Καραγιάννης, ό.π., σ. 262
[116] Στο ίδιο σ. 152
[117] Εντοπίζονται διάφορες αναφορές για την στάση των Συμμάχων κατά τα γεγονότα της Σμύρνης. Κατά τον Παπαρρηγόπουλο (1932: 327-328) αυτοί ήταν ιδιαίτερα αναίσθητοι. Οι Άγγλοι παρακολουθούσαν άπραγοι το δράμα, χωρίς να βοηθάνε τον κόσμο στη θάλασσα, ενώ οι Γάλλοι έριχναν μέχρι και καυτό νερό σε όσους προσπαθούσαν να ανέβουν στα πλοία τους.
[118] Βασιλικός, ό.π., σ. 203

«[…] με την καρδίαν μας συνεχομένην υπό αφάτου λύπης και συγκινήσεως εβλέπομεν δακρύοντες την ελληνίδα Μικρασιατικήν γην δια την οποίαν επί τριετίαν όλην αφθόνως εχύθη το πολύτιμον αίμα τοσούτων Ηρώων […] Είμεθα πλέον ασφαλείς αλλά και ήσυχοι την συνείδησιν διότι, αν και απωλέσαμεν την Μικρασίαν, δεν ενικήθημεν! Ναι δεν ενικήθημεν, αλλά […] διεσώσαμεν το πολυτιμότερον όλων – την τιμήν των ελληνικών όπλων – κατά την εσχάτην εκείνην προσπάθειαν…του πολυπαθούς αλλ' ηρωϊκού και ενδόξου μας Έθνους!».[119]

[119] Αρβανίτης, ό.π., σ. 62 - 63

Κεφάλαιο 6ο: Τα επακόλουθα της Μικρασιατικής καταστροφής

Υπό το βλέμμα της ιστορικής σκοπιάς, η ελληνική εκστρατεία στη Μ. Ασία αποτελούσε έναν ακόμα πόλεμο του 20ου αιώνα ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Και όπως είναι φυσικό έκρυβε συνέπειες και για τις δύο μεριές. Στην προκειμένη περίπτωση, η Ελλάδα ήταν ο μεγάλος χαμένος και οι επιπτώσεις ήταν σαφώς οδυνηρότερες συγκριτικά με την γείτονα χώρα. Αν και γνωστές, αξίζει να σταθούμε συνοπτικά σ' αυτές, για να έχουμε την ολοκληρωμένη εικόνα του δράματος της Μικρασιατικής περιπέτειας.

Κατ' αρχάς, ας ρίξουμε μια ματιά στους αριθμούς. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΓΕΣ, την τριετία 1919 – 1922 σκοτώθηκαν στις μάχες 812 αξιωματικοί και 18.550 οπλίτες. Αν συνυπολογίσουμε και όσους απεβίωσαν σε κάποιο νοσοκομείο, νικημένοι από τα τραύματά τους και την εξάντληση, ο συνολικός αριθμός εκτοξεύεται στους 24.240 άνδρες. Σε αυτούς δεν υπολογίζονται οι εξαφανισμένοι στρατιώτες, οι αιχμάλωτοι και ο άμαχος πληθυσμός.[120] Τα στοιχεία είναι συγκλονιστικά και επιβεβαιώνουν την άποψη, πως σχεδόν κάθε ελληνική οικογένεια είχε απώλεια δικού της ανθρώπου.

Το μεγάλο πρόβλημα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει άμεσα η Ελλάδα ήταν το προσφυγικό και συνάμα η ενσωμάτωση των στρατιωτών στην κοινωνική ζωή. Πλήθος προσφύγων και οπλιτών είχε συγκεντρωθεί στα γειτονικά ελληνικά νησιά της Μ. Ασίας, αναμένοντας την επιστροφή στην ηπειρωτική Ελλάδα. Από τις μαρτυρίες των στρατιωτών ο μέσος χρόνος που απαιτούνταν για την επιστροφή αυτή ήταν περίπου 2 εβδομάδες, καθώς πρώτοι μεταφέρθηκαν οι άμαχοι. Σε αυτό το διάστημα η παραμονή τους στα νησιά του Αιγαίου ήταν παρόμοια με αυτή στη Τουρκία. Χωρίς φαγητό, χωρίς καταλύματα, με εξαντλητικές πορείες μέχρι να ανασυνταχθούν με τους λόχους τους και με καμία υγειονομική πρόνοια. Παρά ταύτα, το ηθικό ήταν ανεβασμένο και η χαρά της απολύσεώς τους εκμηδένιζε τις δυσκολίες.

Με την επιστροφή και την απόλυση των στρατιωτών αυτό που απέμενε ήταν και η τυπική λήξη του πολέμου. Αυτή υπογράφτηκε στις 11 Οκτωβρίου 1922 στα Μουδανιά και έμεινε γνωστή ως η ανακωχή των Μουδανιών. Σύμφωνα με αυτήν η Ελλάδα υποχρεούνταν

[120] Σαράντος Ι. Καργάκος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία 1919 – 1922*, τόμος Β΄, Περί Τεχνών, Αθήνα, 2010, σ. 317

να απομακρύνει όλα της τα στρατεύματα από τη Μ. Ασία και την Αν. Θράκη και προβλεπόταν η αποκατάσταση των τουρκικών αρχών.[121]

Έπειτα, ακολουθούν αλυσιδωτές πολιτικές εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας. Προηγείται η παραίτηση της κυβέρνησης Πρωτοπαπαδάκη και ακολουθεί αυτή του Τριανταφυλλάκου. Μέσα σε αυτό το πολιτικό αδιέξοδο, ο στρατός επιχειρεί να καταλάβει την εξουσία. Γίνεται στρατιωτικό πραξικόπημα, το λεγόμενο Κίνημα του Στρατού, υπό τους Ν. Πλαστήρα, Σ. Γονατά και Δ. Φωκά, το οποίο δημιουργήθηκε από τα υπολείμματα του στρατεύματος που είχαν παραμείνει στα νησιά του Αν. Αιγαίου. Το κίνημα της 11ης Σεπτεμβρίου, όπως έμεινε γνωστό, κατέλαβε την εξουσία, με βασικά αιτήματα την απομάκρυνση του βασιλιά Κωνσταντίνου, τον σχηματισμό ¨αχρωμάτιστης¨ κυβέρνησης με φιλοσυμμαχικές τάσσεις, την ενίσχυση του μετώπου της Θράκης και την παραδειγματική τιμωρία των υπευθύνων της Μικρασιατικής καταστροφής. Αυτή πραγματοποιήθηκε με την δίκη των έξι και την εκτέλεση της πολιτικής ηγεσίας της αντιβενιζελικής παράταξης, η οποία επισφράγισε την Μικρασιατική Εκστρατεία.

Η κυβερνητική αστάθεια επηρέαζε την επίλυση του προσφυγικού ζητήματος. Η έλευση των προσφύγων υποβάθμισε αμέσως όλους τους δείκτες υγιεινής και στέγασης και επιδείνωσε την οικονομική κατάσταση της χώρας. Η συνδρομή των διεθνών οργανισμών ήταν πολύ μικρή για το μέγεθος του προβλήματος. Ο διαχωρισμός ντόπιων και προσφύγων αποτέλεσε μείζον πολιτικό και κοινωνικό χαρακτηριστικό της μετέπειτα Ελλάδας, λόγω του ότι οι δεύτεροι ανήκαν κυρίως στην βενιζελική παράταξη.[122] Άρα, αμέσως η χώρα έρχεται αντιμέτωπη με την οικονομική κατάρρευση, την πολιτική κρίση και την αποκατάσταση των προσφύγων.

Σχετική σταθερότητα αρχίζει να παρουσιάζεται με την επανεμφάνιση του Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της χώρας, όταν δέχθηκε πρόσκληση από την επαναστατική κυβέρνηση να εκπροσωπήσει την Ελλάδα στην Συνδιάσκεψη της Λωζάνης. Αυτή ξεκίνησε της εργασίες της τον Νοέμβριο του 1922 και σκοπός της ήταν η διευθέτηση όλων των ζητημάτων που αφορούσαν την Τουρκία και παρέμεναν εκκρεμεί μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.[123] Στα ελληνοτουρκικά θέματα εστιάζει στην χάραξη νέων συνόρων, στο ζήτημα των μειονοτήτων και των προσφύγων, σε αυτό των αιχμαλώτων, καθώς και των πολεμικών αποζημιώσεων. Ουσιαστικά ακυρώνει την Συνθήκη των Σεβρών και στοχεύει σε νέο διακανονισμό. Έτσι λοιπόν, το καλοκαίρι του 1923 υπογράφτηκε το τελικό κείμενο της

[121] Σβολόπουλος, ό.π., σ. 167
[122] Κωστής, ό.π., σ. 581 - 582
[123] Κλάψης, ό.π., σ. 362

Συνθήκης της Λωζάνης που προέβλεπε τα σχεδόν σημερινά σύνορα με την Τουρκία και την γνωστή ανταλλαγή πληθυσμών ανάμεσα στις δύο χώρες.[124] Στα τέλη του 1923 ο Βενιζέλος σχηματίζει κυβέρνηση, με την χώρα να αφήνει πίσω της την Μικρασιατική περιπέτεια και να επικεντρώνεται στην διευθέτηση των εσωτερικών της ζητημάτων.

[124] Άγγελος Συρίγος Μ., *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Πατάκη, Αθήνα 2018, σ. 43 - 62

Συμπεράσματα

Η μελέτη των προσωπικών ημερολογίων των Ελλήνων στρατιωτών που συμμετείχαν στην Μικρασιατική εκστρατεία μας έδωσε μία ολοκληρωμένη εικόνα γι' αυτό που ονομάζουμε πόλεμο. Η διαβίωση και τα εναλλασσόμενα συναισθήματα κυριαρχούσαν στις ημερολογιακές καταγραφές και πολλά επισημάνθηκαν στην παρούσα εργασία. Οι πληροφορίες που αναδείχθηκαν μας βοηθούν στην κατανόηση του κεντρικού θέματος της εργασίας, στο πώς έζησε ο Έλληνας στρατιώτης τον πόλεμο.

Η περίοδος 1919 – 1922 αποτελεί για το στράτευμα μία σκληρή δοκιμασία. Αφενός πρόκειται για έναν πόλεμο που βασίζεται στην ιδεολογία του Έθνους και στην επίτευξη των εθνικών οραμάτων, επομένως η πίεση για την επιτυχή ολοκλήρωση του εγχειρήματος βαραίνει τους στρατιώτες πριν ακόμα καταφθάσουν στη Μ. Ασία. Αφετέρου, εκτός από τον Τούρκο εχθρό, οι άνδρες καλούνται να αντιμετωπίσουν και αυτούς του ψυχικού/συναισθηματικού και σωματικού τους κόσμου, λόγω των συνθηκών υπό τις οποίες διεξήχθη τούτος ο πόλεμος. Οι ισορροπίες ανάμεσα στους τρεις αντιπάλους είναι λεπτές και η συμπεριφορά του ενός επηρεάζει αυτομάτως τους υπόλοιπους.

Ο ενθουσιασμός της απελευθέρωσης των υπόδουλων Ελλήνων είναι αυτός που κυριαρχεί στην αρχή. Ο στρατός μάχεται με ηθικό ακμαιότατο για ένα έθνος. Ο σκοπός θεωρείται ιερός και ενώνει όλους τους άνδρες. Στοιχείο που συναντάμε σχεδόν στην αρχή κάθε πολέμου. Με το πέρασμα του χρόνου όμως, παρατηρούμε να σβήνει η φλόγα του ενθουσιασμού και πλέον οι στρατιώτες να απομακρύνονται από την ιδεολογία του έθνους-κράτους. Ο πόλεμος γίνεται καθαρά ατομική προσπάθεια επιβίωσης και η έννοια του έθνους δίνει πλέον την θέση της στην ομάδα.

Η έννοια της ομάδας είδαμε πόσο σημαντική ήταν για τους στρατιώτες. Η συντροφικότητα ήταν απαραίτητη μέσα στην εμπειρία του πολέμου, καθώς η εξάρτηση από τους υπόλοιπους άνδρες για τα απαραίτητα και για την ίδια τη ζωή, απαιτούσε εμπιστοσύνη και στοργή. Λειτουργούσε ουσιαστικά σαν μία δεύτερη οικογένεια. Και όπως συμβαίνει σε κάθε οικογένεια έτσι και σ' αυτήν αναπτύσσονται ποικίλα συναισθήματα, τα οποία επηρεάζονται από διαφόρους παράγοντες. Γι' αυτό παρατηρούνται έντονες αντιθέσεις σε αυτά.

Ωστόσο, μελετώντας τους στρατιώτες ως ξεχωριστά άτομα έξω από τον μικρόκοσμο της ομάδας αντλούμε διαφορετικά στοιχεία. Ο καθένας βιώνει τον πόλεμο με τον δικό του

τρόπο. Για παράδειγμα είδαμε στρατιώτες να ανυπομονούν για μία μάχη και άλλους να φοβούνται να συμμετέχουν. Είδαμε ορισμένους να είναι ευδιάθετοι και άλλους να τους έχει κυριεύσει η στεναχώρια. Τα ατομικά συναισθήματα εξαρτιούνταν από τον χαρακτήρα του κάθε άνδρα σε συνδυασμό με τις διαμορφωμένες εξωτερικές συνθήκες στις οποίες καλούταν να επιβιώσει. Γι' αυτό και η διατύπωση γενικών συμπερασμάτων καθίσταται επίπονη διαδικασία. Βέβαια, η έρευνα ανέδειξε ορισμένους κοινούς παράγοντες που επηρέαζαν τον ψυχισμό των ανδρών. Αυτοί είναι:

- Η έκβαση μιας μάχης
- Οι σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ τους
- Η απώλεια κάποιου συντρόφου σε συνδυασμό με την αποτρόπαια εικόνα των θυμάτων/τραυματιών
- Η θέση από την οποία υπηρετούσαν εκείνη την περίοδο
- Η νοσταλγία των οικείων και της πατρίδας και
- Η γενικότερη διαβίωση

Μία νικηφόρα πολεμική αναμέτρηση ανύψωνε το ηθικό των Ελλήνων μαχητών, ενώ η ήττα επέφερε ανάλογη στεναχώρια. Η συντροφικότητα, όπως προειπώθηκε, ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τους στρατιώτες, με αποτέλεσμα η απώλεια κάποιου συντρόφου να οδηγεί και στην αντίστοιχη θλίψη και πένθος. Η φρίκη του πολέμου δημιουργούσε τον ίδιο τρόμο σχεδόν σε όλους τους στρατιώτες. Και λέμε σχεδόν γιατί υπήρχαν ορισμένοι που υπηρετούσαν σε θέσεις μακριά από το μέτωπο και τις πολεμικές συγκρούσεις. Επομένως γι' αυτούς ο φόβος δημιουργούταν εκ του ασφαλούς, χωρίς να έχουν τις εικόνες των μαχητών, δίχως να επηρεάζονται αρνητικά. Όμως, σε όλους τους άνδρες το αίσθημα της νοσταλγίας επηρέαζε την ψυχολογία τους. Λείποντας χρόνια από την πατρίδα, οι σκέψεις γι' αυτήν και τους οικείους τους ήταν σύνηθες φαινόμενο, το οποίο γινόταν πολύ πιο έντονο τις περιόδους των εορτών, προκαλώντας και αντίστοιχη στεναχώρια. Αλλά, ο κύριος παράγοντας που επηρέαζε την ψυχολογία των ανδρών ήταν η διαβίωση. Η έλλειψη φαγητού, νερού και επαρκούς ξεκούρασης, η τριτοκοσμική διαμονή τους, οι καιρικές συνθήκες και η άσχημη ατομική υγιεινή με την, κατώτερη του εγχειρήματος, υγειονομική περίθαλψη έφτανε τους στρατιώτες στα όριά τους, δημιουργώντας πληθώρα αρνητικών συναισθημάτων. Η διαβίωση όμως έκρυβε και μικρές ευχάριστες ασχολίες και μορφές ψυχαγωγίας που μετρίαζαν την γενικότερη ψυχολογία.

Το γενικότερο συμπέρασμα συμπυκνώνεται στην παρακάτω πρόταση: ο πόλεμος ήταν ένα δυσάρεστο καθήκον που έπρεπε να εκπληρωθεί και απαιτούσε να θυσιαστούν το

κορμί και η ψυχή των στρατιωτών. Σε όλους τους στρατιώτες εντοπίζουμε δυσκολίες. Σε άλλους μεγαλύτερες σε άλλους μικρότερες. Κανένας δεν απόλαυσε αυτόν τον πόλεμο ούτε είχε ευχάριστες αναμνήσεις. Ίσως και γι' αυτό δεν παρατηρούμε στρατιώτες να γράφουν για δικούς τους σκοτωμούς, σε μία προσπάθεια να κατεβάσουν την ταμπέλα του βάρβαρου και να υπενθυμίζουν στον αναγνώστη την ανθρώπινη μεριά και την οποία ήθελαν να κρατήσουν μετά την Μικρασιατική εκστρατεία, έχοντας αφήσει ένα μέρος του εαυτού τους σ' εκείνα τα εδάφη.

Επίλογος

Η εξέταση της ελληνικής εκστρατείας στη Μ. Ασία από την οπτική του Έλληνα στρατιώτη έδωσε μία πραγματική εικόνα του πολέμου και λίγο διαφορετική από αυτή που είθισται να διδάσκεται. Όλοι μας γνωρίζουμε επιφανειακά τα γεγονότα της περιόδου 1919 – 1922. Αλλά, στην παρούσα μελέτη έγινε μία προσπάθεια εμβάθυνσης στα βιώματα των πρωταγωνιστών αυτής της εκστρατείας. Χάρη στα προσωπικά ημερολόγια των στρατιωτών δόθηκε αυτή η δυνατότητα και τα οποία παρουσίασαν πληθώρα πληροφοριών για το υπό εξέταση θέμα.

Οι παραπάνω πληροφορίες ομαδοποιήθηκαν σε δύο κύριους άξονες: σε αυτόν του συναισθηματικού τους κόσμου και σε αυτόν της διαβίωσης. Τα στοιχεία που αναδείχθηκαν σίγουρα προκαλούν θλίψη και συμπόνια για τους Έλληνες στρατιώτες και τις συνθήκες κάτω υπό τις οποίες μάχονταν. Αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μιλάμε για έναν πόλεμο. Και ο πόλεμος παρουσιάζει πάντα το άσχημο πρόσωπό του σε όλους τους εμπλεκόμενους. Βλέποντας το πώς το βίωσαν οι Έλληνες μαχητές, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα πως το εγχείρημα της χώρας ξεπερνούσε τις δυνατότητες του στρατεύματος, παρά την θέληση που υπήρχε.

Το ακμαίο ηθικό που διαμορφώθηκε αρχικά συνέβαλε στις πρώτες επιτυχίες του στρατεύματος. Αυτό συντηρούταν από ποικίλους παράγοντες, όπως ήταν η εμπειρία των Ελλήνων μαχητών, ο κοινός εθνικός απελευθερωτικός σκοπός αυτού του πολέμου και οι εικόνες κατά την υποδοχή στη Μ. Ασία, στις οποίες κυριαρχούσε η συγκίνηση και ο ενθουσιασμός. Σταδιακά όμως, οι εναλλαγές των συναισθημάτων άρχιζαν να επηρεάζουν τους άνδρες. Αυτές οφείλονταν κυρίως σε ψυχοσωματικές παραμέτρους. Ο πολύχρονος βίαιος πόλεμος έφθειρε σωματικά και ψυχολογικά τον στρατό. Οι εικόνες στο μέτωπο ήταν πρωτόγνωρες ακόμα και για έμπειρους μαχητές. Πρόκειται για έναν σκληρό πόλεμο, με τις ακρότητες των δύο αντιμαχόμενων να δημιουργούν αισθήματα φόβου και τρόμου που εντοπίζονταν στην πλειοψηφία των ανδρών. Αρνητικός παράγοντας και το αίσθημα νοσταλγίας των οικείων τους, που δημιουργήθηκε λόγω της πολύμηνης απουσίας από την πατρίδα και επηρέαζε αρνητικά τον συναισθηματικό κόσμο. Μοναδική σανίδα σωτηρίας η συντροφικότητα που αναπτύχθηκε, αναλαμβάνοντας τον ρόλο της οικογένειας και μετατρέποντάς την στον βασικό λόγο συνέχισης αυτού του πολέμου. Όμως, οι δυσκολίες στη διαβίωση αποτέλεσαν και τον κύριο παράγοντα που έκρινε το αποτέλεσμα. Οι πρόνοιες της ελληνικής ηγεσίας γι’ αυτό το τομέα σίγουρα κρίνονται κατώτερες των προσδοκιών και

των επιδιώξεων. Χωρίς επαρκή τροφή, νερό, ξεκούραση και υγειονομική περίθαλψη, κάτω από ακραίες καιρικές συνθήκες και εξαντλητικές πορείες σε άγνωστα εδάφη, το εγχείρημα οδεύει εξ' αρχής προς αποτυχία. Το ελληνικό κράτος όφειλε να δρα αποτελεσματικότερα και να σταθμίζει καθημερινά τα γεγονότα που άλλαζαν με ξέφρενους ρυθμούς, προσαρμοζόμενο στις εκάστοτε αλλαγές. Αντ' αυτού, ο ελληνικός στρατός, στο κομμάτι της διαβίωσης, αναγκαζόταν να βασίζεται στις δικές του προσπάθειες για μία πιο ανθρώπινη καθημερινότητα. Γι' αυτό το λόγο η ψυχαγωγία των ανδρών μετατράπηκε στην βασική τους απόλαυση, την οποία εξυπηρετούσαν με την πρώτη ευκαιρία στον ελεύθερο τους χρόνο. Ήταν ο μοναδικός παράγοντας που τους έκανε να αισθάνονται ξανά ανθρώπους. Η όλη διαμορφωμένη κατάσταση έφθειρε το έμπειρο στράτευμα. Ένας στρατός που λόγω των επιτυχιών των προηγούμενων ετών, θεωρούταν σχεδόν βέβαιο πως θα καταφέρει να πετύχει τον στόχο του, λύγισε. Και αυτό παρατηρήθηκε τον Αύγουστου του 1922 όταν η άτακτη υποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων αναίρεσε σε μεγάλο βαθμό την μαχητικότητα που τα διέκρινε τα προηγούμενα χρόνια. Τρία χρόνια εμπόλεμης κατάστασης, κάτω από τέτοιες συνθήκες, κούρασαν τους μαχητές και η άτακτη υποχώρηση κρίνεται ως μία φυσιολογική αντίδραση αυτών των ταλαιπωρημένων ανθρώπων, που το μοναδικό πράμα το οποίο ανέμεναν καρτερικά ήταν η απόλυσή τους και η επιστροφή στην Ελλάδα. Και ήταν το βασικό κίνητρο που τους έδωσε τις τελευταίες δυνάμεις, ώστε να εξασφαλίσουν την σωτηρία τους, κάνοντας υπεράνθρωπες προσπάθειες επιβίωσης, διατηρώντας ταυτόχρονα και όση ανθρωπιά τους είχε απομείνει.

Το να αναζητήσουμε ευθύνες γι' αυτή την ήττα δεν είναι το ζητούμενο. Αυτό που επιχειρήθηκε ήταν η μελέτη του γενικότερου βιώματος του πολέμου και η ανάδειξη όλων των παραγόντων που επηρέασαν τους πρωταγωνιστές. Οι παράγοντες αυτοί αντλήθηκαν από τα λεγόμενα των ιδίων, μέσω των προσωπικών ημερολογίων που διατηρούσαν την περίοδο εκείνη. Τα ημερολόγια προσέφεραν την δυνατότητα εξέτασης του τρόπου αντιμετώπισης του πολέμου από τους στρατιώτες. Τα τεκμήρια αυτά έδωσαν την πραγματική εικόνα ενός σκληρού πολέμου. Και έχοντας καταγράψει όλες τις πτυχές τού στο αντίστοιχο ιστορικό πλαίσιο, ο καθένας μπορεί να εξάγει και τα προσωπικά του συμπεράσματα ως προς το τι έφταιξε και ο ελληνικός στρατός ηττήθηκε.

Βιβλιογραφία

Α. Πρωτογενείς Πηγές

-Αρχεία

ΓΕΣ/ΔΙΣ (1965), *Η Εκστρατεία εις την Μικράν Ασίαν 1919 – 1922 (Τόμος 4ος)*, Έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Αθήνα.

ΓΕΣ/ΔΙΣ (1967), *Επίτιμος ιστορία της εις Μικράν Ασίαν εκστρατείας*, Έκδοση Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Αθήνα.

Ιστορικό και διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (1920), *Συνδιάσκεψη Λονδίνου*.

Ιστορικό και διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (1922), 104/1, *Μικρασιατική καταστροφή – Μαρτυρίες*.

Ιστορικό και διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (1924), *Ελληνικές Αρχές Μικράς Ασία*, επιστολή Στεργιάδη, Σμύρνη, αρ. πρωτ. Εμπ. 870

- Ημερολόγια

Αρβανίτης Δημήτριος (2006), *Εκστρατεία Μικράς Ασίας*, Επιμ. Αργύρης Βουρνάς, Συλλογές, Αθήνα.

Βασιλικός Νίκος (2018), *Το ημερολόγιο της Μικρασιατικής Εκστρατείας, Επιλεγόμενα: Η δίκη των εξ*, Επιμ. Βασίλης Βασιλικός, Πατάκη, Αθήνα.

Δομουχτσής Σταύρος (2008), *Σελίδες Εκστρατείας και Προσφυγιάς. Το ημερολόγιο ενός στρατιώτη στη μικρασιατική εκστρατεία*, Εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια: Απόστολος Καρύδας, Εκδοτικός Οίκος Αφων. Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη.

Καραγιάννης Χρήστος (2013), *Η ιστορία ενός στρατιώτη 1918 – 1922*, Επιμ. Φ. Δρακονταείδης, Κέδρος, Αθήνα.

Κεφαλογιάννης Δημήτριος (2005), Οδοιπορικό. *Σμύρνη, Ιούνιος 1920 – Νικομήδεια, Ιανουάριος 1921*, Πρόλογος: Γιάννης Κεφαλογιάννης, Εισαγωγή: Κωνσταντίνος

Σβολόπουλος, Επιμ. Αγγελική Καραπάνου-Παλόγλου, Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, Αθήνα.

Μεντζάλης Ιωάννης (1994), *Ενθύμιον Πολέμου εκστρατείας Μικράς Ασίας από 1919 έως 1922,* Πρόλογος: Βίκυ Θεοδωροπούλου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Παρασκευαΐδης Λεφτέρης (2006), *Αδελφή Στρατιώτου. Ημερολόγιο και αλληλογραφία ενός φαντάρου της μικρασιατικής εκστρατείας*, Επιμ. Γιώργος Λεφτ. Παρασκευαΐδης, Πρόλογος: Γεώργιος Γαλίτης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

Πληζιώτης Χαράλαμπος (1991), *Αναμνήσεις του μετώπου 1920-1921 (Μικρά Ασία – Θράκη)*, Εισαγωγή – Επιμ. Ματούλα Ρίζου-Κουρούπου, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα.

Πρινιωτάκις Παντελής (1998), *Ατομικόν ημερολόγιον. Μικρά Ασία, 1919-1922*, Επιμ. Ν.Α. Καββαδίας, Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, Αθήνα.

Β. Δευτερογενείς πηγές

<u>Ι) Ελληνόγλωσσες</u>

Douglas Dakin (1998), *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Llewellyn Smith Michael (2009), *Το όραμα της Ιωνίας – Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Αγγελομάτης Χρήστος (2008), *Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας, Το έπος της Μικράς Ασίας*, ΕΣΤΙΑ, Αθήνα.

Αμανατίδης Κ., «Η Μεγάλη Ιδέα και ο Ελευθέριος Βενιζέλος», 14 February 2010, http://neoskosmos.com/news/el/node/6226, (ημερομηνία πρόσβασης 15/11/2020).

Βόγλη Ελπίδα (2015), *Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του*;, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα.

Γαρδίκα - Κατσιαδάκη Ελένη (2010), *Στα χρόνια του Βενιζέλου... Εσωτερική και εξωτερική πολιτική, οικονομία, εκπαίδευση, πολιτισμός*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος", Χανιά-Αθήνα.

Γιαννόπουλος Γεώργιος (2001), *Από το Νέστο ως το Σαγγάριο*, Περί Τεχνών, Πάτρα.

Δαλεζίου Μαργαρίτα (2010), *"Κάθισα στο αντίσκηνο και έγραφα τα πάθη μου": αφηγήσεις του ανδρικού εαυτού σε ημερολόγια στρατιωτών του Μικρασιατικού μετώπου (1919-1922)*, Μεταπτυχιακή εργασία Πανεπιστημίου Αιγαίου, Τμ. Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Σύρος.

Δημητρίου Ελένη (2007), *Ο Πόλεμος ως Προσωπικό Βίωμα: Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940 – 1941 Μέσα από τα Προσωπικά Ημερολόγια Ελλήνων Στρατιωτών*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ). Ανακτήθηκε στις 6 Νοεμβρίου 2020 από: http://hdl.handle.net/10442/hedi/19816

Καργάκος Ι. Σαράντος (2010), *Η Μικρασιατική Εκστρατεία 1919 – 1922*, τόμος Α΄, Περί Τεχνών, Αθήνα.

Καργάκος Ι. Σαράντος (2010), *Η Μικρασιατική Εκστρατεία 1919 – 1922*, τόμος Β΄, Περί Τεχνών, Αθήνα.

Κλάψης Αντώνης (2019), *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821-1923*, Εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα.

Κόπανος Γεώργιος (2018), *Το βίωμα του πολέμου στα ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών και αξιωματικών της περιόδου 1912 – 1922*, Μεταπτυχιακή εργασία Πανεπιστήμιου Αιγαίου, Τμ. Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Μυτιλήνη.

Κουτσουράδης Τιμολέων (2009), *Ημερολόγια και απομνημονεύματα κατώτερων αξιωματικών και οπλιτών της Μικρασιατικής εκστρατείας*, Συλλογές, Αθήνα.

Κωνσταντίνου Γεώργιος (2009), *Η Ιστορία των Στρατιωτικών Νοσοκομείων στη Νεότερη Ελλάδα*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ιατρική Σχολή.

Κωστής Κώστας (2018), *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας, η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος (2018), *Μικρασιατική Καταστροφή*, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα.

Μπαμπινιώτης Γεώργιος (2002), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα.

Παπαρηγόπουλος Κων/νος (1932), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδ. Ελευθερουδάκης, Αθήναι.

Πασχαλίδης Γρηγόρης (1993), *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Σμίλη, Αθήνα.

Πατρίκιος Τίτος (2008), «Τρείς Σημειώσεις για τα Ημερολόγια», *Περιοδικό Διαβάζω*, τεύχος 491, Ασπρόπυργος.

Ραφαηλίδης Βασίλης (2018), *Ιστορία (κωμικοτραγική) του Νεοελληνικού Κράτους 1830 – 1974*, Εκδόσεις του εικοστού πρώτου, Αθήνα.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (2019), *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830 – 1981*, Εστία, Αθήνα.

Σκοπετέα Έλλη (1988), *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα.

Συλλογικό Έργο (2008), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.

Συρίγος Μ. Άγγελος (2018), *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Πατάκη, Αθήνα.

Τζανακάρης Ι. Βασίλης (2018), *Σμύρνη 1919 – 1922 Αριστείδης Στεργιάδης εναντίον Χρυσόστομου*, Μεταίχμιο, Αθήνα.

Χατζηαντωνίου Κώστας (2004), *Μικρά Ασία. Ο απελευθερωτικός αγώνας (1919-1922)*, Ιωλκός, Αθήνα.

II) Ξενόγλωσσες

Ashplant Timothy (2007), *Fractured Loyalties: Masculinity, Class and Politics in Britain 1900-193*0, Rivers Oram Press, London, Chicago & Sydney.

Bourke Joanna (1999), *An Intimate History of Killing. Face to Face Killing in Twentieth Century Warfare*, Granta Books, London.

Bourke Joanna (2005), *Fear. A Cultural History*, Virago Press, London.

Crowther Barbara (1999), «Writing as performance. Young girls' diaries», In: R. Josselson & A. Lieblich (eds.), *Making meaning of narratives. (The Narrative Study of Lives -Vol. 6)*, Sage Publications, Thousand Oaks.

Dan Todman (2005), *The Great War, myth and memory*, Bloomsburry Academic, London & N. York.

Harman Dominic (2001), *Truth about Men in the Front Line': Imagining the Experience of War in Memoirs of the Western Front*, University of Sussex, Journal of Contemporary History, Brighton.

Hynes Samuel (1997), *The Soldier's Tale: Bearing Witness to Modern War*, Penguin Books, New York.

Meyer Jessica (2009), *Men of War. Masculinity and the First World War in Britain. U.K. & U.S.A.*, Palgrave Macmillan, U.K.

Noakes Lucy (1998), *War and the British. Gender, Memory and National Identity*, I.B. Tauris Publishers, New York & London.